

Reforma obrazovnog sustava kao jedno od ključnih društvenih pitanja 19. stoljeća

Članak daje pregled razvoja školstva u Banskoj Hrvatskoj tijekom 19. stoljeća. Pritom se sagledava na koji su način modernizacijski procesi na ekonomskom, političkom, društvenom i kulturnom polju utjecali na redefiniranje uloge i značaja obrazovanja. Reforme koje su uslijedile u početku dolaze „izvana“, da bi se u drugoj polovici stoljeća počela osjećati inicijativa domaćih krugova. Ubrzani razvoj modernizacijskih mjera uslijedio je nakon profesionalizacije učiteljskog zvanja i ekonomskog jačanja građanskog sloja.

U nastavku se opisuje reformirani obrazovni sustav, daje pregled broja i vrsta škola i presjek učenika i učenica s obzirom na broj, društveni status, mjesto stanovanja, rod i obrazovni put.

1. Uvod

Sve do kraja 19. stoljeća, Crkva je, kao odgovorna institucija za duhovni razvoj naroda, držala monopol nad sustavom obrazovanja. Sukladno tome glavnim se ciljem nastavnog procesa smatrao prije svega moralni i vjerski odgoj, a tek onda prenošenje određenih znanja i vještina. Školovanje širih narodnih slojeva i briga za sveopću pismenost ne samo da se nije smatrala potrebnom nego se u većini slučajeva ocjenjivala preskupom i opasnom investicijom.

No burne promjene koje su zahvatile 19. stoljeće nužno su utjecale na pitanje uloge obrazovanja u društvu. Oblikovanje centralističke i birokratski organizirane države, raspad feudalnog sustava, afirmacija građanske klase a s njom i etabliranje nešto drugačije društvene vrijednosne ljestvice, pojava nacionalnih pokreta te novi trendovi u gospodarstvu – nametnuli su sasvim nove potrebe i izazove pred školski sustav. Unutar tih promjena pitanje obrazovanja doživljava dramatičan pomak od marginalnoga društvenog problema ka jednom od najvažnijih čimbenika, preduvjeta uspjeha pojedinaca ali i funkcioniranja društva kao cjeline.

Nova je uloga povukla za sobom pitanje redefiniranja same biti obrazovnog procesa, temeljite reforme njegovih ciljeva i sadržaja. Pojavio se i problem promjene nositelja samog sustava. Stari koncept konfesionalnih škola nije više mogao držati korak s dinamičnim promjenama u društvu. Tijekom čitavog 19. stoljeća

u većini europskih zemalja pratimo trend prijelaza nadležnosti nad obrazovnim sustavom s vjerskih institucija na državnu razinu. Naravno, Crkva je vrlo nevoljko ispuštala ovaj važan segment iz svojih ruku te je čitav proces neminovno bio usporen brojnim trzavicama.

Put reforme školstva popločile su brojne odredbe i zakoni. Za hrvatske se prilike najvažniji „Ratio educationis“ iz 1777. godine i 1795. godine, „Systema scholarum elementarium“, Thunova reforma iz 1851. godine, Mažuranićev zakon iz 1874. godine i Khuenov zakon iz 1888. godine. Svi se oni susreću s istim problemima kao što su struktura školstva, nadležnost, financiranje izgradnje škola i hladnog pogona, obrazovanje i status učiteljstva, pitanje jezika, rodna i klasna stratifikacija te pedagoški koncepti. No, ponuđeni su odgovori različiti i u pravilu uvjetovani vremenom u kojem nastaju, nositeljem i ciljem reforme. Općenito, reformske bismo pokušaje mogli podijeliti u dvije skupine: reforme potaknute izvan Hrvatske, najčešće iz Beča, te inicijative Sabora i Odjela za bogoštovlje i nastavu. Prve su obilježile prvu polovicu stoljeća i imale su zadatak osmišljavanja strukture školstva koja bi najbolje odgovarala potrebama centralističke, birokratski organizirane države. Upravo stoga, posebna se pažnja u to vrijeme posvećuje obrazovanju državnih činovnika, odnosno srednjoškolskom sustavu koji krajem novog apsolutizma praktički dosiže svoj konačan oblik. Druge pokušavaju školstvo prilagoditi specifičnim hrvatskim prilikama, nacionalnim i društvenim kretanjima. Stoga su one posebnu pažnju posvetile regulaciji pučkog školstva

2. Reforme školstva unutar procesa birokratizacije vlasti

2.1. Reforme prosvijećenog apsolutizma

Jedan od prvih impulsa promjenama na polju obrazovanja i pokušaju uvođenja jedinstvenoga školskog uređenja podvrgnuta državnom nadzoru jest prosvijećeni apsolutizam Marije Terezije. Centralizirana i birokratski uređena država zahtijevala je uspostavu organizirane, definirane i barem djelomično unificirane strukture obrazovnog sustava. Osim toga, osnovna je pretpostavka uspješnog funkcioniranja administrativnoga državnog aparata bila uspostava veće razine pismenosti i širi raspon zajedničkog znanja. Stoga, carica sedamdesetih godina 18. stoljeća pokreće niz reformi školskog uređenja.

Najznačajniji rezultat tih napora jest donošenje školskog reda poznatijeg pod nazivom „Ratio educationis“ koji se od 1777. godine počeo provoditi i na području Hrvatske i Slavonije (ŠHS 1896, 229-231; GROSS i SZABO 1992, 97).

Glavna je zamisao bila uvesti red u obrazovnu strukturu i nametnuti utjecaj države na ovo, dotada isključivo crkveno područje. Prema novom konceptu, školski se sustav Monarhije sastojao od pučkih škola, gimnazija i akademija. Pučke škole su se dijelile na trivijalne škole (dobile su ime prema trima osnovnim

vještinama: pisanju, čitanju i računanju kao nastavnom planu), koje su trebale postojati u svakom manjem mjestu, gradske glavne škole s proširenim programom „triviuma“ i to uglavnom gospodarskim predmetima te „normalke“ koje su se otvarale samo u većim gradovima i čiji je program trebao pripremati polaznike za upis u gimnaziju.

Gimnazije su imale pet razreda od kojih su prva tri bila „gramatikalna“, a sljedeća dva „humanitarna“. U nižim se razredima moglo predavati na narodnom jeziku, dok je u višim razredima nastavni jezik obavezno bio latinski. Svaki je razred imao jednog učitelja za sve predmete, a cijela škola jednog kateheta. Nakon gimnazije učenici su mogli pohađati dvogodišnji mudroslovni tečaj (akademiju) u kojoj se predavala logika, povijest filozofije, matematika, prirodopis i fizika.

Velika se pažnja posvetila i uvođenju institucije državnog nadzora nad radom školskih ustanova pri čemu se pokušalo uspostaviti nekakav oblik suradnje s crkvenim predstavnicima. Naravno, ta je inicijativa pratila shemu karakterističnu za organizaciju centralističkih država. Monarhija je podijeljena na školske kotareve, od čega je na teritoriju Hrvatske i Ugarske uspostavljeno ukupno devet kotareva. Uvodi se i generalno školsko ravnateljstvo u Beču, kao središnji državni školski organ. Uz to, u to se vrijeme po prvi put javlja i institucija svjetovnog nadzornika u pučkim školama, kotarskoga kraljevskoga školskog nadravnatelja te provincijskoga školskog povjerenstva sastavljena od školskog nadzornika, biskupskog namjesnika i tajnika.

Baza financiranja toga povećeg projekta bila je imovina ukinutoga Isusovačkog reda, no njegovi su uspjesi ipak bili tek djelomični te su gotovo u potpunosti podbacili na polju osnovnog obrazovanja. Najveći je problem bio u tome što je sama organizacija pučkih škola još uvijek ovisila o volji feudalaca i crkvenih dostojanstvenika koji u principu nisu dijelili caričin entuzijazam za opismenjivanjem puka. Naime, reformatorske težnje sukobljavale su se s tradicionalnim stajalištima da „sjekira i motika ima da bude seljaku knjiga, a polje škola“ te ukoliko je ono valjano obrađeno seljak je „posvema (...) udovoljio svojim dužnostima“ (ŠHS 1896, 20-21).

Mnogo se više razumijevanja nailazilo prilikom reorganizacije srednjoškolskih ustanova koje su uostalom i bile rasadnici novih činovničkih snaga. Stoga se već nepunih dvadeset godina nakon terezijanskih reformi pokazala potreba za proširivanjem nastave osnove gimnazija koje se prema novom „Ratio educationis“ iz 1795. godine produljuju za jednu godinu. Uz to, na tzv. arhigimnazije pripojili su se i liceji ili akademije, već prema tome jesu li dotični nudili znanje samo iz filozofskih predmeta ili iz prirodoslovlja. To je proširenje odškrinulo vrata sekularizaciji gimnazija jer franjevci više nisu smjeli popuniti sva učiteljska mjesta te su bili prisiljeni raspisivati natječaje i zapošljavati obrazovane svjetovnjake (ŠHS 1896, 231)

Ipak, o nekom velikom rastu gimnazija još ne može biti govora. Do 1848. godine u čitavoj je Hrvatskoj i Slavoniji bilo svega šest gimnazija i to četiri franjevačke (varaždinska, karlovačka, požeška i osječka) i dvije svjetovne (zagrebačka i riječka) (GROSS i SZABO 1992, 97-104).

2.2. „*Systema scholarum elementarium*“

„Ratio eductionis“ imao je ograničene uspjehe na području pučkog školstva u Hrvatskoj. Broj škola i polaznika u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj rastao je vrlo polako što ilustrira i poražavajuća situacija školstva krajem tridesetih godina 19. stoljeća. Tako je školske 1837/38. godine u Hrvatskoj i Slavoniji bilo oko stotinu pučkih škola koje je pohađalo oko 5.000 učenika, većinom dječaka. Od toga je 80% otpadalo na seoske škole, a glavnih je škola bilo ukupno devetnaest. Važno je ipak napomenuti da je broj škola i polaznika konstantno bilježio porast (CUVAJ 1910, 15-17). Seoske su škole većinom i dalje bile u rukama svećenstva jer tamo i nije bilo drugih činitelja koji bi se mogli sustavno brinuti za školstvo. Njih su financirale općine, često i same siromašne te su seoski učitelji jedva uspijevali iskamčiti plaću u novcu ili naturi. Stoga ne čudi da je učiteljski kadar bio slabo obrazovan i nemotiviran. Konfesionalne škole nisu bile strogo podvrgavane državnom nadzoru, pa su katoličke imale tek površnu inspekciju, a srpsko-pravoslavne gotovo je i nisu imale. Uz ove, otvarale su se polovicom stoljeća i neke židovske i evangeličke škole. Takva je situacija otvarala prostor za osnivanje privatnih osnovnih škola, osobito za djevojčice, koje su često bile bez ikakvog nadgledanja i sumnjive kvalitete. U imućnijim je obiteljima bilo popularno uzimati kućnog učitelja (GROSS i SZABO 1992, 97-104; CUVAJ 1910, 2-21).

Najveća prepreka razvoju pučkog školstva bila je opća nezainteresiranost nadležnih institucija i svih slojeva društva. Uvođenju obaveznog školovanja usprotivile su se neke županijske skupštine i niže plemstvo, a nisu joj bili naklonjeni ni seljaci. Dječji rad bio je važan segment ruralnog gospodarstva, pa su seljaci svoju djecu slali u školu samo zimi i to dosta neuredno (CUVAJ 1910, 18). Doduše, ilirci su uočili negativni utjecaj opće nepismenosti na širenje „narodne kulture“, ali su njihovi vapaji ostajali bez većeg odjeka.

U želji da uredi i unaprijedi pučko školstvo, ugarska vlada pozvala je 1844. grofa Apponyja da izradi školske propise. Njih je 1845. godine potvrdio Fedinand V. pod imenom „*Systema scholarum elementarium*“. Ova je odredba podijelila pučke škole na dvije vrste: dvorazredne niže pučke škole koje su bile obavezne za svu djecu nakon navršene sedme godine života i više pučke škole koje su imale dodatna dva razreda. Svjedodžba četvrtog razreda više pučke škole bila je preduvjet za upis u industrijske škole ili za nastavak obrazovanja u obrtu ili zanatu. Zanimljivo je da je uvjet za upis u gimnaziju istovremeno bio treći razred osnovne škole ili čak odličan uspjeh u drugom razredu (CUVAJ 1910, 198). Vjerojatno se išlo logikom da se će

polaznici gimnazija nastaviti sa širom humanističkom obukom, dok su industrijske škole strogo stručno usmjerene. Obaveznost školovanja trajala je pet godina, od sedme do dvanaeste godine života. Djeca koje su željela završiti samo dva razreda niže škole, sljedeće tri su godine morala pohađati „opetovnicu“. Neredovitost pohađanja škola pokušalo se riješiti uz pomoć novčanih kazni. Ipak, ostavljena je mogućnost uzimanja kućnog učitelja s tim da je on osposobljen za podučavanje.

Odredba nije riješila najvažniji problem: način financiranja. Bazu je i dalje činio općinski budžet, a eventualne bi probleme rješavali dobročinitelji i dotacije. Dakle, materijalne sposobnosti nekog mjesta određivale su vrstu škole koje bi ono imalo, broj i plaću učitelja. Pokušalo se uvesti reda u rad privatnih škola. Tako je uvjet za njihovo otvaranje bila potvrda o uspješno položenom ispitu i ovlaštenje nadležnog organa.

Mnogo se prostora posvetilo pitanju obrazovanja djevojčica. Načelno je priznata potreba obrazovanja djevojkica, ali se potiče rodna segregacija. Djevojke bi trebale pohađati posebne djevojačke pučke škole. Spominju se čak tri vrste djevojačkih škola koje bi se međusobno razlikovale po socijalnom statusu svojih polaznica. Zanimljivo je da nije predviđena ovakva klasna podjela pučkih škola za dječake. Ukoliko ne postoji djevojačka škola, djevojčice su mogle pohađati i dječjačke škole, s tim da je bilo poželjno njihovu nastavu održavati u drugo vrijeme ili ih barem smjestiti u posebne klupe. Također se pri podučavanju djevojčica trebalo paziti na „žensko zanimanje i njihove potrebe“, što je konkretno značilo održavanje satova iz ručnog rada i kućanstva. Ta se odredba kod nas počela primjenjivati tek školske 1850/51. godine i, naravno, nije vrijedila za Vojnu krajinu (CUVAJ 1910, 133-146; GROSS i SZABO 1992, 97).

U Vojnoj krajini je tridesetih godina 19. stoljeća bilo oko 130 škola. Više od polovice otpadalo je na trivijalke, elementarnih je bilo 33, a glavnih škola uopće nije bilo (CUVAJ 1910, 249-250). Pritom su elementarne škole uzdržavale općine, imale su konfesionalni karakter i često su bile na vrlo niskoj razini. Uvjet za upis u trivijalku bila su dva završena razreda elementarne škole, a nastava se nastavljala na njemačkom jeziku. Uz te postojale su i brojne općinske škole s njemačkim nastavnim jezikom. Na njima su predavali isluženi podoficiri sa završenim tromjesečnim tečajem (GROSS i SZABO 1992, 403). Budući da su škole bile prije svega u službi priprema za vojničko zanimanje, obrazovanje djevojčica bilo je još zapuštenije nego u civilnoj Hrvatskoj. „Systema scholarum elementarium“ naravno nije se odnosio na vojnu Hrvatsku, te se ovdje situacija počela mijenjati tek Thunovom reformom.

2.3. Revolucija 1848. godine i Thunova reforma

Revolucije 1848. godine dovele su do bitnih društvenih i političkih promjena koje su, naravno, imale velik utjecaj na razvoj školstva. Jedna od prvih političkih

posljedica je promjena položaja Hrvatske unutar Monarhije. U burnim događajima 1848. godine hrvatski se pokret uspio izboriti za teritorijalnu cjelovitost i upravnu odvojenost Hrvatske od Ugarske, izabrati Jelačića za bana, sazvati prvi građanski Hrvatski sabor i osnovati Bansko vijeće – prvu hrvatsku samostalnu vladu (STANČIĆ 2002). Nove su institucije pokrenule niz inicijativa sa svrhom političkih i društvenih promjena u Hrvatskoj. Sa stajališta školstva najznačajnije je bilo donošenje *Osnove temeljnih pravila javnog obučavanja za Hrvatsku i Slavoniju* 1849. godine. Ona je prvi pokušaj hrvatske vlade da uredi školstvo na svom teritoriju. Osnova je bila vrlo sveobuhvatna u ciljevima i u rješenjima, a jednaku je pažnju posvetila razvoju pučkog, srednjeg školstva i visokog školstva.

Osnovni ton Osnove daju pokušaji da se hrvatskom školstvu dade „narodni pravac“ i provedu modernizacijske reforme. Naglasilo se da je osnovno školstvo preduvjet ostvarivanja slobode svakog čovjeka te se stoga treba poboljšati njihov broj i kvaliteta obuke. Upravljanje škola trebalo bi se prepustiti „iskusnim muževima“, što je u biti značilo odvojiti ih od isključive jurisdikcije Crkve. Obuka se prema Osnovi mogla vršiti u javnim i privatnim institucijama. Ipak, pokušalo se uvesti reda u otvaranje privatnih učiona uz pomoć odredbe da osoba koja otvara školu mora imati potrebne kvalifikacije i osnovu podučavanja ovjerenu od poglavarstva. Javne „učione“ dijelile su se na niže ili pučke, srednje i visoke učionice.

Pučko obrazovanje bilo je obavezno do navršene 12 godine života. Djeca koja bi se obrazovala kod kuće morala su s 12 godina položiti javni ispit. Kako bi se prevladao sukob seoske privrede i obaveznog školovanja djece, školska se godina pokušala prilagoditi ratarskoj. Tako je trajala od početka studenoga pa do kraja kolovoza, s time da se dalo posebno dopuštenje okružnom nadzorniku da vodi računa da se praznici poklapaju s dinamikom poljskih poslova.

Srednje „učione“ imale su za cilj pripremiti učenike za visoke „učione“ ili uključivanje u javni život. One su se dijelile na gimnazije (niže i više), građanske škole i realne učione. Glavna razlika bila je među njima u vrsti jezika koje bi poučavale (klasične ili žive), te u institucijama za koje bi učenike pripremale. Pritom se naglašavalo da prelazak iz jedne u drugu mora biti što je moguće lakši. Uvjet upisa u srednju školu bio je položeni prijemni ispit. Posebna se pažnja posvetila pedagoškim standardima te se propisalo da se u višim razredima uvode predmetni nastavnici i da učenici ne bi smjeli biti opterećeni s više od 30 sati tjedno. Srednje „učione“, osobito viši razredi, predviđene su samo za muškarce. Stoga bi se za žene u gradovima trebale osnovati škole slične gradskim „učionama“ s 1-2 razreda.

Pokušalo se unaprijediti status učitelja. U tu se svrhu predvidjelo otvaranje dvogodišnje preparandije (što je i učinjeno 1849. u Zagrebu), propisana je stručna suradnja učitelja jednom na godinu i obavezno praćenje školskih novina. Plaće bi i dalje bile na teret općina, s time da one moraju biti dostatne za život, a planiralo se osnovati i mirovinski zavod za učitelje.

U Osnovi se također izrazila želja za osnivanjem Visoke škole, što su smatrali pitanjem nacionalne časti (CUVAJ 1910, 347-372). Naravno, slom hrvatskog

pokreta godinu dana kasnije onemogućilo je provođenje ove Osnove, a uređenje hrvatskog školstva ponovno je prepušteno inicijativama iz Beča.

Trajna tekovina revolucije jest ukidanje feudalnih struktura, što je dugoročno dalo impuls razvoju građanskog društva, a to se s vremenom neminovno odrazilo i na samo određivanje potreba i ustroja školstva. Trenutna i neposredna posljedica tog događaja jest ukidanje jurisdikcije feudalaca nad organizacijom škola. Time se ukinula jedna od bitnih prepreka državnim inicijativama za otvaranje novih osnovnoškolskih institucija. Budući da je godinu dana kasnije Monarhija ušla u desetogodišnje razdoblje apsolutizma, stvari su se ponovo počele odvijati ubrzanim tijekom. Posljedica je bila Thunova reforma – šira reforma školstva u čitavoj Monarhiji početkom pedesetih godina koja je dobila ime po Leu Thun-Hohensteinu, tadašnjem ministru bogoštovlja i nastave.

Pritom se glavne promjene odvijaju na području srednjoškolskog obrazovanja. Dvogodišnji tečaj filozofije na visokim je učilištima pripojen gimnazijama. Tako su se, prema novim propisima, gimnazije dijelile na potpune koje su trajale 8 godina i niže koje su trajale samo 4 godine te su učenike pripremale za praktično znanje ili nastavak školovanja u potpunoj gimnaziji. Ujedno, uvode se brojne modernizacijske mjere prilikom utvrđivanja standarda izvođenja nastave. Nalaže se usklađivanje programa predmeta. Uvode se obavezni ispiti zrelosti na kraju školovanja. Utvrđuju se minimumi obrazovanja i ispitna povjerenstva prilikom zapošljavanja gimnazijskih profesora i uvodi se sustav strukovnih učitelja. Školstvo je, naravno, ponovo centralizirano i podređeno u prvom redu ministarstvu u Beču, a inspekcijisku i savjetodavnu funkciju sada su obavljali školski savjetnici koji su u principu pokrivali šire područje. Tako su hrvatsko-slavonske gimnazije potpadale pod nadzor školskog savjetnika u Grazu. Osim toga, gimnazije postaju značajna uporišta germanizacije jer je 1854. godine, pod izlikom nedostatnog broja hrvatskih učiteljskih sila i udžbenika na hrvatskom jeziku, uveden njemački kao nastavni jezik za više gimnazije, a u nižim je gimnazijama njemački bio obavezan predmet. Pritisak germanizacije počeo je popuštati 1859. godine, a hrvatski postaje nastavni jezik gimnazija oko 1861. godine.

Kao posljedica ove reforme zagrebačka i senjska gimnazija spajaju se s licejima i oformljuju potpunu gimnaziju, riječka i varaždinska gimnazija osnivaju još dva razreda kako bi postale potpune, osječka i vinkovačka u početku su stegnute u nižu gimnaziju da bi nakon par godina postale potpune, dok su karlovačka i požeška gimnazija pretvorene u niže četverogodišnje gimnazije.

Usporedno s promjenama „Kraljevska akademija znanosti“ pretvorena je u trogodišnju „Pravoslavnu akademiju“. Jezik je u početku trebao biti hrvatski ili latinski, ali 1855. godine uveden njemački nastavni jezik.¹

S druge strane, na području pučkog školstva učinjen je velik kompromis s Crkvom budući da je unutrašnja uprava škola, odnosno briga o nastavi, učiteljima i udžbenicima, vraćena Crkvi, dok je financiranje škola išlo na teret općina.

¹ CUVAJ 1910, 448-455; GROSS i SZABO 1992, 97-102; ŠHS 1896, 233-237.

Thunovom reformom završava prvi period reformiranja školstva, karakterističan prije svega po tome što su se reforme u principu nametale „odozgo“. Kao nosilac i pokretač promjena gotovo uvijek nastupa država čija motivacija nije nužno bila odraz potreba i spremnosti širih društvenih slojeva. Obrazovne su reforme bile neminovan preduvjet ali i posljedica birokratizacije vlasti te stoga nezaobilazan dio procesa uvođenja centralističkog i administrativnog upravljanja državom. Pritom su se pokretači reforma suočavali s dva bitna problema: otporom Crkve i odsustvom interesnih društvenih skupina koje bi njihove reforme podržali. Naime, građanstvo je bilo još nedovoljno razvijeno, znatan se dio plemstva opirao čitavom modernizacijskom procesu, dok je seljaštvo činilo konzervativnu, neosvijestenu i politički neaktivnu većinu. S druge strane, obrambeni stav Crkve uvjetovao je umjerenost reformatorskih težnja. Regulacijom obrazovnog procesa država je direktno zadirala u dotadašnje polje crkvene ingerencije, što nije prošlo bez protesta klerikalnih struja. Djelujući na tek osvojenom terenu, ona je bila spremna na kompromisna rješenja i to osobito na polju pučkog školstva koje je, prema Konkordatu iz 1855. godine, gotovo u potpunosti vraćeno pod nadzor Crkve (ŠHS 1896, 22).

Uređeno i reorganizirano školstvo trebalo je pripremiti njegove polaznike na novonastalu situaciju u privredi, društvu i državnom aparatu, ali i vršiti kontrolu i obnavljanje uspostavljenoga društvenog poretka. Obrazovni je sustav bio odraz tadašnjeg društva i vrijednosti koje je ono zastupalo te su se u njemu zrcalila bitna obilježja, očekivanja i predrasude okoline u kojoj je nastalo. Jedna od nužnih posljedica toga jest nejednak odnos između obrazovanja dječaka i djevojčica.

Rodna obilježnost školovanja započinjala je već u pučkoj školi. Iako su osnovne škole u načelu bile otvorene i za dječake i djevojčice, zalagalo se da se njihova obuka odvoji, ako je moguće u posebne zgrade, a ako ne u posebne učione, onda barem različite sate ili različite klupe. Nadalje, u ženskim su se školama trebali predavati i predmeti koji bi im pomogli u ispunjavanju njihove uloge supruge, domaćice i majke. Predviđalo se da bi djevojke trebale u školi učiti ručni rad, kućanstvo i kućno gospodarstvo. Budući da se ti uvjeti često nisu mogli ispuniti, roditelji su vrlo nerado slali svoje kćeri u obospolne institucije iz straha da ne „podivljaju“. Tako da je općenito loš odaziv polaska škole bio još porazniji u slučaju djevojčica koje su polovicom 19. stoljeća činile tek oko trećinu ukupnih polaznika osnovne škole (GROSS 1985, 281-288).

S druge strane, srednjoškolsko je obrazovanje djevojkama bilo nedostupno. Gimnazije i stručne škole bile su predviđene samo za muškarce. Ipak, određena mogućnost stjecanja srednjoškolske naobrazbe otvorila im se 1848. godine kada je u Samostanu sestara milosrdnica u Zagrebu otvorena prva dvogodišnja škola za učiteljice. Broj učiteljica otada ubrzano raste te su već u sljedećem desetljeću one činile oko petinu ukupnog učiteljskog kadra (FILIPČIĆ MALIGEC 1999-2000, 61).

Navedeni su problemi ograničili uspjehe reformatora. Učinjen je prvi korak u sekularizaciji školstva, postignut znatan napredak u organizaciji, uređenju i modernizaciji srednjoškolskog obrazovanja, naznačene su i smjernice razvoja pučkog školstva, ali se zaostajalo u njihovoj praktičnoj provedbi. Hrvatska je u sedamdesete godine 19. stoljeća zakoračila s 23% pismenih muškaraca i 11% pismenih žena (CUVAJ 1911, 12).

3. Reforme obrazovnog sustava unutar procesa društvenog i privrednog razvitka

U drugoj polovici 19. stoljeća borba za modernizaciju školstva odvija se u znatnije drugačijoj društvenoj atmosferi. Ukidanje feudalnog sustava, razvoj građanskog društva, daljnji razvoj nacionalnog pokreta, jačanje liberalne struje učiteljstva kao i potrebe privrede u razvoju dalo je sasvim novu dimenziju problemu obrazovanja. U novonastalim prilikama reforma školskog sustava postaje jedno od „vrućih“ društvenih pitanja, a rasprave o njoj nalazimo u sve brojnijim pedagoškim i dnevnim novinama kao i u listovima političkih stranaka. Pritom se pred obrazovni sustav stavljaju zahtjevi da pravovaljano odgovori na čitavu lepezu promjena i procesa u društvu.

Za razliku od prethodnog razdoblja, kada je u središtu pažnje bila normizacija gimnazijskog obrazovanja, sada se težište reformatorskih napora pomiče na pučko školstvo.

3.1. Osnovnoškolsko obrazovanje

Unutar procesa oblikovanja nacije i tendencije liberalizacije društva širi narodni slojevi dobivaju novo političko značenje. Državne strukture, ali i različite interesne grupe prepoznale su u obrazovnom sustavu medij kroz koji ovoj novoj političkoj snazi lako mogu prenositi kanon vlastitih vrijednosti. Upravo se u školskim klupama mlado podaništvo po prvi put susretalo s pojmovima rodoljublja, vjernosti vladarskoj kući ili ulogom koja im je namijenjena u društvu. Stoga, u drugoj polovici stoljeća na površinu izbijaju neki do tada neprepoznati ili zapostavljeni problemi kao obrazovanje žena, a potreba popularizacije i modernizacije pučkog školstva ulazi u samo središte društveno-pedagoških rasprava. Ovo su razdoblje, s gledišta povijesti školstva, obilježile dvije značajne reforme: Mažuranićeva iz 1874. i Khuenova iz 1888. godine.

3.2. Liberalna reforma školstva 1874. godine

Borba oko pučkih škola odvijala se u staroj atmosferi napetosti i kompromisa između države i Crkve, s tim da u ovom razdoblju bitku na sebe preuzimaju

sami nositelji nastavnog procesa: učitelji i učiteljice. Određivanje i povisivanje obrazovnih standarda za rad u školama znatno je utjecalo na ugled učiteljstva u društvu. Mladi se učitelji i učiteljice aktivno uključuju u suvremene društvene tokove: sudionici su ili protivnici nacionalnog pokreta, susreću se s modernim Herbartovim i Rousseauovim pogledima na obrazovanje i pedagoškom literaturom Diesterwega i Dittesa, zauzimaju vlastiti stav prema gotovo svim društvenim pitanjima i, naravno, obavezno nastupaju kao stručni autoriteti u raspravama oko reforma školstva. Šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća pokreće se nekoliko pedagoških časopisa. Učiteljstvo se počinje udruživati i poduzimati zajedničke akcije. Inicira se otvaranje Učiteljskog doma, a od 1871. pa do 1878. godine održale su se i tri učiteljske skupštine.

Velika je novost bila i pojava prvih uglednih učiteljica: Marije Fabković, Marije Jambrišak i Milke Pogačić. One su se ravnopravno uključile u kretanja učiteljske scene, ali i sve su glasnije isticale tzv. „žensku“ problematiku kao što su pitanje obrazovanja žena ili položaj učiteljica.

Istovremeno, učiteljstvo se našlo podijeljeno u dva tabora: na liberalne učitelje na čelu s Ivanom Filipovićem koji su propagirali potpunu sekularizaciju školstva i konzervativno učiteljstvo koje je isticalo povijesno pravo Crkve na utjecaj u školstvu. Prvi su se okupljali oko časopisa *Prosvjeta* i *Napredak*, a drugi su objavljivali radove u *Školskom prijatelju* i *Katoličkom listu* (FRANKOVIĆ 1958, 161, 201-203).

Dolaskom Ivana Mažuranića na funkciju bana započelo je razdoblje niza liberalnih reforma u Hrvatskoj. Od 1872. do 1875. donijele su se brojne zakonske osnove s ciljem reformiranja sudstva, uprave, krivičnog i građanskog prava, različitih društveno-ekonomskih pitanja i školstva. Te je promjene Mažuranić provodio uz podršku inteligencije i građanske javnosti (GROSS i SZABO 1992, 369-371). Na području su školstva najvažniji pomaci bili osnivanje Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu te reforma osnovnoškolskog obrazovanja iz 1874. godine.

Prilikom reorganizacije pučkog školstva, Mažuranić se mogao osloniti na već postojeće reforme u ostalim dijelovima Monarhije. U Ugarskoj je školski zakon o osnovnim školama donio ministar Eötvös još 1868. godine. On je uveo obaveznost šestogodišnjeg obrazovanja, državni nadzor nad školama, standardizirao naobrazbu učitelja i uveo instituciju interkonfesionalnih škola. Ipak, konfesionalnost se nije u potpunosti ukinula, već se pokušala oslabiti uz pomoć viših tehničkih i pedagoških standarda (HASELSTEINER 1997, 261-265; GROSS i SZABO 1992, 405-406). Sljedeće je godine donesen *Carevinski zakon o narodnim školama* kojim se utvrđuje osmogodišnje obavezno obrazovanje i državni vrhovni nadzor nad nastavom i odgojem u austrijskom dijelu Monarhije. Prema tom je zakonu reorganizirana i pučka škola u Vojnoj krajini. Od tada su tu postojale samo opće (početne) i građanske škole na materinskom jeziku koje su mogla pohađati djeca

svih religija. Za seosku je djecu obavezno školovanje trajalo šest, a za gradsku osam godina, uključujući i opetovnicu (ZÖLLNER i SCHÜSSEL 1997, 275; GROSS i SZABO 1992, 403-404).

U skladu s modernizacijskim mjerama diljem Monarhije, Mažuranić 1874. godine donosi novi školski zakon. Prema njemu, pučke su se škole dijelile na četverogodišnje opće pučke škole i trogodišnje građanske škole u kojima su učenici i učenice mogli nastavljati nauk i pritom dobiti poduku iz obrta, trgovine i „umnog gospodarstva“. Osnovno je obrazovanje bilo obavezno za djevojčice i dječake. Obaveznost pohađanja škole nastupala je s navršenom sedmom godinom i trajala je pet godina. Nakon završene opće pučke škole učenici su se mogli upisati u niže gimnazije, realke ili građanske škole. Ukoliko bi se pak odlučili prekinuti školovanje, morali su barem dvije godine dva puta po dva sata tjedno pohađati opetovnice. Pučke su škole bile javne i besplatne institucije s točno propisanim nastavnim i školskim knjigama, a izdana je i naučna osnova za obuku vjere. No, ostavljena je mogućnost da razne konfesionalne škole, nakon što zadovolje unutrašnje i vanjske organizacijske standarde, dobiju pravo javnosti. Školstvo je nadzirao mjesni odbor čiji su članovi bili načelnik, župnik, učitelj i dva do pet članova općine, županijsko stručno nadzorništvo te strukovni organi i zemaljski školski odbor. Učiteljstvo javnih škola postalo je javno činovništvo, a dijelilo se u četiri platna razreda. Žensko se učiteljsko osoblje u plaćama izjednačilo s muškim, a donesena je odredba da učiteljice mogu predavati i u početnim razredima dječaćkkih škola. Za samo provođenje reforme bilo je od izrazite važnosti da učiteljstvo bude školovano u duhu liberalnih ideja te se donio propis da učitelji i učiteljice moraju završiti državne preparandije u trajanju od tri godine. To se osobito odnosilo na školovanje učiteljica budući da su ženske učiteljske škole postojale jedino u okviru Samostana sestara milosrdnica. Stoga se 1875. godine osnovala Zemaljska ženska preparandija u Zagrebu, ali se Crkvena preparandija u Samostanu sestara milosrdnica nije ukinula.

Iako je tim zakonom napravljen velik korak ka modernizaciji pučkog školstva, liberalno učiteljstvo nije bilo u potpunosti zadovoljno. Novi je sustav još uvijek ostavljao poprilično prostora crkvenom utjecaju. Tako se u definiciji svrhe pučkog obrazovanja naglašava da je glavni cilj „da (se) djecu religiozno i ćudoredno odgaja, duševne im i tjelesne sile razvija, te ih u potrebitom za građanski život općem znanju i umijenju podučava“ (FRANKOVIĆ 1958, 164). Osim toga, od učitelja se očekuje da bude iskreni vjernik te da u slučajevima kada školu polaze pripadnici više konfesija bude pripadnik većinske. Svećenstvo i dalje sudjeluje u svim organima uprave, nadzire i rukovodi obuku vjere te zadržava pravo na vlastitu inspekciju religioznosti i ćudoređa u školama. Ipak, utjecaj je Crkve bio bitno ograničen. Svaka je naredba crkvenih oblasti prvo prolazila kontrolu vlade o sukladnosti s postojećim zakonima. Osim toga, župnik ili paroh više nije besplatni ravnatelj škole jer ta dužnost polako prelazi u ruke stručnjaka.

S druge strane, mnogo su žešće kritike stizale od konzervativnog učiteljstva, kao i od Katoličke i Pravoslavne crkve. U raspravi o zakonu u Saboru, predstavnici svećenstva prosvjeduju smatrajući da se država izravno umiješala u područje crkvene jurisdikcije, nazivajući državu brakolomcem koji razvodi brak između Crkve i škole te ističući da je pravo Crkve nad školom „od Boga“. Ipak, zalaganjem nadbiskupa Mihalovića, svećenička konferencija zagrebačke nadbiskupije nije izrekla negativan stav prema reformi. Ipak, takva odredba neće spriječiti brojne svećenike da odbiju pokoriti se novim regulama i apstiniraju iz rada školskih odbora (FRANKOVIĆ 1958, 161-170; GROSS i SZABO 1992, 402-412).

Izraziti otpor Mažuranićevu zakonu pružali su Srbi. Oni su mu prigovorili da zakon zadire u pitanje srpske crkveno-školske autonomije. Naime, još na Saboru 1861. godine postavilo se pitanje može li hrvatsko zakonodavstvo odlučivati o srpskim školama ili je to isključiva kompetencija Srpskog narodno-crkvenog sabora. Iako Mažuranićev zakon dopušta da općine o svom trošku uzdržavaju konfesionalne pučke škole, one nisu imale pravo javnosti dok u vanjskom i unutrašnjem uređenju ne zadovolje uvjete navedena zakona. To su mogle ispuniti samo malobrojne srpske škole, pa većina njih postaju „komunalne“. Opstanak srpskih autonomnih škola ugrožavala je i odredba da svako naselje s četrdesetoro djece obaveznih za polazak škole mora imati opće pučke škole, što bi značilo da su općine morale istovremeno financirati konfesionalne i opće pučke škole. Mirjana Gross je kao glavni problem u rješavanju pitanja konfesionalnih škola naznačila različitu percepciju što konfesionalna škola predstavlja. Za zakonodavca to je bila škola koja osigurava vjerski odgoj, za Katoličku crkvu i Srbe to je bila institucija pod upravom Crkve, odnosno organa narodno-crkvene autonomije. Sa srpskoga je stajališta ta odredba bila prijatnom autonomiji i opstanku njihova nacionalnoga i vjerskoga identiteta. Sljedeća bitna zamjerka Mažuranićevu zakonu bila je i činjenica da se ne spominje učenje ćirilice, a jezik naziva „hrvatskim“, te se predlaže da se u srpskim školama upotrebljava ime „srpski jezik“ i da se ozakoni ćirilica. Predstavnik vlade prihvatio je paragraf o jeziku, ali ne i uvođenje ćirilice (GROSS 1988).

Provođenje toga ambicioznog zakona nailazilo je i na niz tehničkih poteškoća. Tada još nije postojala pouzdana evidencija djece, osobito djevojčica. Brojne općine nisu uspjele osnovati škole. Škole koje su postojale često su bile neadekvatne za velik broj djece tako da su moderne pedagoške metode ostajale samo na papiru. Nadalje, neke su se oblasti nemarno odnosile prema plaćanju učitelja i ometale rad županijskih nadzornika smatrajući da bi i one trebale imati utjecaj na učiteljstvo. Novi tip učitelja – stručnjaka i autoriteta za svoje područje sukobljavalo se sa starom percepcijom „školnika“ koji je ovisio o organima lokalnih oblasti (GROSS i SZABO 1992, 406-409).

3.3. *Khuenov zakon 1888. godine*

Dolaskom Khuena Héderváryja na vlast konzervativni kritičari dobivaju podršku službenih struktura. Pod utjecajem klerikalnih struja ukinuta je nova Ze-

maljska ženska preparandija, a liberalni učitelji Filipović i Fabković umirovljeni su. Nadalje, potaknuta „Memorandumom“ Srpskog kluba i privatnim zalaganjem nadbiskupa Josipa Mihalovića, vlada 1888. godine donosi drugi školski zakon. Khuenov zakon označio je otklon od dotadašnjih liberalnih tendencija i usporio proces sekularizacije školstva. Prema novim propisima, konfesionalne škole više ne trebaju posebno tražiti pravo javnosti, a učitelji moraju zajedno s učenicima izvršavati pobožne dužnosti i barem na Uskrs obaviti ispovijed i pričest. Ipak, srpske škole nisu prepuštene ingerenciji organa srpske narodno-crkvene autonomije. Ukinuta je samostalnost školskih nadzorništava, čiji se posao otada svodi na puko obavještanje nadležnih organa o stanju na terenu. Osim toga, opći se položaj učiteljstva bitno pogoršao. Radna im je obaveza povećana za deset godina. Ukinuta je klasifikacija učiteljstva te su se samim time znatno smanjile plaće. Uvedena je i zabrana rada udatim učiteljicama. Uvrštene su i neke tehničke promjene kao npr. preimenovanje građanskih škola u više pučke škole, preparandija u četverogodišnje kraljevske učiteljske škole i navođenje hrvatsko-srpskoga, a ne hrvatskoga kao nastavnog jezika. Više pučke škole dobivaju sasvim određeni obrtnički, gospodarski ili trgovački pravac. Dodaje se predmet mehaničke radnje i modeliranja, a četvrta godina učiteljske škole više je praktično usmjerena.²

Dva su opisana zakona u mnogočemu međusobno oprečna, ali ipak zadržavaju barem jednu zajedničku crtu: interes hrvatskih institucija za preuzimanjem odlučnije inicijative u reformama, organiziranju i osnivanju pučkih škola. To je automatski značilo da one sada ulaze u državni budžet čime će osigurati sredstva da se navedene reforme barem djelomice provedu. Osim toga, feudalne prepreke, koje su stajale na putu Mariji Tereziji, davno su ukinute. Umjesto nezainteresiranog plemstva i konzervativnog svećenstva, tadašnji su se reformatori mogli osloniti na društvene skupine koje su pokazivale velik interes za razvoj školstva: učiteljstvo i poduzetnike.

3.4. Srednjoškolsko obrazovanje

Novo je vrijeme propagiralo nov sustav vrijednosti prema kojem uspjeh pojedinaca prestaje ovisiti prvenstveno o njihovu podrijetlu, već postaje rezultat vlastitih napora i kvaliteta. U takvim okolnostima stupanj obrazovanja postaje značajan životni čimbenik. Školovanje se sada počinje percipirati kao prva stepenica i preduvjet ostvarivanja karijere. Ono je bilo put ka zadobivanju činovničkih, oficirskih, profesorskih, učiteljskih i inih zvanja i samim time karta za stjecanje položaja u srednjim i višim slojevima građanske klase. Štoviše, srednjoškolska diploma oca obitelji i posebna pažnja posvećena obrazovanju, prije svega muške djece, postaje bitan kohezijski element i statusni simbol srednje klase (HANAK 1995, 181-185).

² FRANKOVIĆ 1958, 173-176; ŠHS 1896, 32; GROSS i SZABO 1992, 408.

Na taj način školovanje dobiva mnogostruku ulogu u društvenom poretku. Ono postaje legitimizirajući faktor nove društvene stratifikacije, a da se pritom ne dira u načelo jednakih početnih šansi, prilika izuzetnim pojedincima za uspon na društvenoj ljestvici, ali i sustav kontrole i sprječavanja nepoželjnih društvenih kretanja. Otežati nekom pristup srednjem i višem obrazovanju automatski je značilo isključiti ga iz respektabilnih javnih funkcija i ograničiti njegov društveni kredibilitet. Pri tome prepreke su najčešće bile ekonomske ili institucionalne. Prve su uz pomoć sustava školarina i stipendija imale cilj ograničavanja i kontroliranja ulaska proletarijata i siromašnog seljaštva u više obrazovane strukture.³ Druge su se pak odražavale u sustavnoj marginalizaciji pitanja obrazovanja žena kao i onemogućavanju sudjelovanja žena u srednjoškolskom obrazovanju, a samim time i kasnije participacije u javnom životu.

Promjena značaja srednjoškolskog obrazovanja rezultirala je potrebom za istančanom diferencijacijom ustanova unutar njegova sustava. Tako su se srednjoškolske institucije podijelile u dvije bitne kategorije: gimnazije i realke. Uz njih javlja se i institucija stručnih škola koja je bila odgovor na realne potrebe razvoja tadašnjega gospodarstva i koja nije nužno bila svrstavana u red srednjih škola.

3.5. Gimnazije

Organizacijski, gimnazijski je sustav i dalje slijedio Thunovu reformu te se nije bitnije razlikovao od istog sustava u ostalim dijelovima Monarhije. Jedina je bitna promjena bila uvođenje hrvatskoga kao nastavnog jezika 1861. godine.

U Hrvatskoj i Slavoniji je krajem 19. stoljeća bilo ukupno osam potpunih gimnazija (Zagreb, Rijeka, Varaždin, Osijek, Požega, Gospić, Vinkovci, Karlovci),⁴ jedna potpuna velika realna gimnazija u Rakovici i tri realne gimnazije (Senj, Bjelovar, Mitrovica). Naravno, niti jedna od tih institucija nije predviđala mogućnost upisivanja žena (ŠHS 1896, 251-254).

3.6. Realke i realne gimnazije

Realke su u svojoj biti odraz preispitivanja dotadašnje skale vrednovanja znanja. U trenutku kada se od školskog sustava počinje zahtijevati pripremanje mladih ljudi za što brže i uspješnije preuzimanje uloga u društvenim i proizvodnim procesima, postavilo se pitanje, na čemu treba inzistirati prilikom izrade nastavnog plana i programa? Treba li i dalje u srednjim školama davati prvenstvo teologiji, humanističkim predmetima i mrtvim jezicima ili se suvremeno školstvo treba više orijentirati na praktičnu nastavu, moderne jezike i tehničke nauke? Stoga se

³ U srednjim školama plaćala se školarina po polugodištu 6 forinta (u Zagrebu 8) i 2 forinta primarine (FRANKOVIĆ 1958, 184).

⁴ Misli se na Srpsku gimnaziju u Karlovcima.

polovicom 19.stoljeća kao protuteža gimnazijama počinju osnivati tzv. realke. Njihova je zadaća bila prenositi polaznicima potpuno obrazovanje, s tim da se odustaje od klasičnih, a inzistira na učenju modernih jezika. Uz to, njihovi su učenici trebali steći i određeno predznanje za obrtne i tehničke zavode. Ovisno o tome zadovoljavaju li oba svoja zadatka ili samo jedan od njih, te su se škole dijelile na velike i male realke. Male realke imale su četiri, a velike sedam razreda. Reformom 1870. godine realke i gimnazije postaju ravnopravni zavodi sa zajedničkim ciljem općeg obrazovanja. Osnovna razlika ostaje i dalje u davanju prednosti klasičnim odnosno modernim jezicima i u pojačanoj matematičko-prirodoslovnoj obuci u realkama (ŠHS 1896, 239-241; FRANKOVIĆ 1958, 182-187). Budući da je odaziv u realke bio ograničen činjenicom da njihovi polaznici nisu mogli nastaviti obrazovanje nakon završene srednje škole, na inicijativu Izidora Kršnjavog 1894. godine započinje trend prelaska velikih realki u tzv. osmogodišnje realne gimnazije. Cilj te reforme bio je osposobljavanje učenika realnog usmjerenja na upis na svjetovne studije Zagrebačkog sveučilišta, budimpeštansku politehniku ili neku od austrijskih tehničkih visokih škola. U Hrvatskoj i Slavoniji je krajem 19. stoljeća bila jedna potpuna velika realna gimnazija u Rakovici i tri realne gimnazije (Senj, Bjelovar, Mitrovica), tri velike realke s tendencijom transformiranja u potpune realne gimnazije (Zagreb, Osijek, Zemun) i dvije male realke (Petrinja i Vukovar) (ŠHS 1896, 249-254).

3.7. Učiteljske škole

Preparandije ili učiteljske škole mogli su upisivati učenici ili u slučaju ženskih institucija učenice koji su završili višu pučku školu, malu gimnaziju ili malu realku. Prema zakonu iz 1874. i naučnoj osnovi iz 1879. godine, naglasak u obuci stavljen je na pedagogiju i praktičnu stručnu naobrazbu, a uz svaku učiteljsku školu nalazila se i vježbaonica. Druga bitnija promjena zbila se 1888. godine kada su preparandije produljene za jednu godinu te su od tada trajale četiri godine. Posljednja desetljeća 19. stoljeća obilježio je problem usklađivanja rada građanskih i bivših krajiških učiteljskih škola te pitanje ženske preparandije. Naime, do 1874. godine u Hrvatskoj je bilo ukupno dvije ženske preparandije: u Samostanu sestara milosrdnica u Zagrebu i Đakovu. Budući da je Mažuranićev zakon propisao da preparandije moraju biti državni zavodi, osnovala se 1875. godine Zemaljska ženska preparandija u Zagrebu i istovremeno se ukinula ona u Đakovu. Preparandija u Samostanu sestara milosrdnica u Zagrebu i dalje je djelovala. Između ta dva zavoda razvila se konkurencija, a oni postaju poprište borbe Crkve i države oko utjecaja na obrazovani sustav. Liberalno učiteljstvo naglašavalo je da je samostanska škola izvor „germanštine“ te da koči širenje modernih pedagoških ideja. S druge strane, Crkva nije bila spremna odreći se monopola nad obrazovanjem učiteljica. Dolaskom Khuena na vlast promijenila se i politička klima naklonosti liberalnim

reformama. Stoga je 1884. godine ukinuta svjetovna ženska preparandija. Tako je krajem 19. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji bilo ukupno pet učiteljskih škola: Kraljevska učiteljska škola u Zagrebu, Kraljevska učiteljska škola u Petrinji, Kraljevska učiteljska škola u Osijeku, Samostanska učiteljska škola u Zagrebu i Srpska učiteljska škola u Karlovcu (FRANKOVIĆ 1958, 170-188).

3.8. *Privremeni ženski licej*

Posebno bi trebalo izdvojiti Privremeni ženski licej koji je osnovan 1892. godine u Zagrebu. Tada još djevojke nisu mogle pohađati gimnazije i realke te je stoga za njih obrazovanje u pravilu završavalo nakon navršene četrnaeste godine. Jedina mogućnost daljnjeg usavršavanja bilo je pohađanje ženske preparandije. Krajem stoljeća u krugovima viših slojeva građanstva počelo se nazirati nezadovoljstvo takvim ograničenjima. Obuku u višim djevojačkim školama smatrali su nedostatnom za potrebe njihovih kćeri. Jedna od glavnih zagovarateljica reforme ženskog obrazovanja bila je učiteljica Marija Jambrišak. U brojnim se člancima, pa i peticijama, zalagala za proširivanje viših djevojačkih škola za dvije do tri godine i pojačanu nastavu živih jezika i teoretskih predmeta. Iako njezini zahtjevi u početku nisu nailazili na razumijevanje javnosti i nadležnih institucija, krajem 1891. godine neočekivano su dobili potporu pedagoških krugova oko Izidora Kršnjavija, tadašnjeg predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu. Oni su u ideji osnivanja nove ženske srednjoškolske institucije prepoznali priliku rješavanja pitanja državne ženske učiteljske škole kao i mogućnost pokusnog provođenja osporavanog koncepta realne gimnazije.

Stoga je novoosnovana institucija trajala osam godina (kao i gimnazije) i sastojala se od dvije četverogodišnje zaokružene cjeline. Viši razredi Liceja nudili su tri smjera: pedagoški, latinski i opći. Prvi je u biti predstavljao učiteljsku školu, drugi je imao za cilj pripremati svoje polaznice za praćenje sveučilišne nastave, a treći je davao opću naobrazbu s time da bi djevojke koje odaberu ovaj smjer mogle raditi kao guvernante. Polaznice svih triju smjerova nastavu su pohađale paralelno, a njihova se obuka razlikovala samo u izbornom predmetu: pedagogiji, latinskom ili engleskom jeziku.

Licej se razlikovao i od tadašnjih gimnazija i realka. Imao je neobično veliku satnicu učenja živih jezika, pojačanu nastavu književnosti ali i praktične predmete koji su se smatrali nezaobilaznim za potrebe odgoja djevojaka. U svojoj je strukturi na neki način je predstavljao križanje realke i gimnazije te bi ga stoga mogli nazvati pretečom realnih gimnazija.

Škola je ipak imala brojna ograničenja zbog kojih polaznice ove institucije nisu bile u ravnopravnom položaju s ostalim srednjoškolcima. Prije svega, to su neobično visoke školarine s očitim ciljem klasne eliminacije, zatim odredba da učenice viših razreda ne mogu ponavljati razred i napokon odluka da se završni

ispit Liceja ne priznaje kao javni ispit. To je značilo da maturantice latinskog smjera nisu imale potrebnu svjedodžbu za upis na sveučilište. Nakon što su se sveučilišta u Monarhiji otvorila za žene, taj se problem rješavao polaganjem završnog ispita na nekoj od muških gimnazija.

Ipak, ovako radikalna promjena u obrazovnim mogućnostima žena nije nailazila na simpatije javnosti te je status privremenosti Licej zadržao dvadeset i jednu godinu. Nakon toga donesena je odluka o pretvaranju Privremenog ženskog liceja u Kraljevsku žensku realnu gimnaziju, ali je škola pritom izgubila svoj pedagoški smjer (OGRAJŠEK GORENJAK 2005).

3.9. *Stručne škole*

Potrebe gospodarskog razvitka također su nametnule sasvim konkretne zahtjeve obrazovnom procesu. Industrijska revolucija iz temelja je promijenila način proizvodnje, brzinu protoka informacija, komunikaciju, percepciju udaljenosti i svijeta uopće. Uhodani cehovski sustav prenošenja obrtničkih znanja nije mogao zadovoljiti novonastale potrebe niti je bio dovoljno fleksibilan da ažurno prati brz razvoj novih tehnologija. Kao odgovor na te poticaje počinju se otvarati tzv. gospodarski tečajevi i stručne škole. Jedna od prvih takvih ustanova u sjevernoj Hrvatskoj je Gospodarsko učilište u Križevcima koje je osnovano 1860. godine. Tijekom sljedećih pedeset godina otvara se Ratarnica u Požegi, Vinogradska i voćarska škola u Petrinji, Obrtna škola u Zagrebu, trgovačke, šegrtske, košaraške, tkalačke i drvorezbarske škole itd. Ipak, brojnost ili, bolje reći, malobrojnost tih institucija jasni su pokazatelj zaostajanja gospodarskog razvitka Hrvatske prema središnjim dijelovima Monarhije. Tako je prema „Statističkom godišnjaku“ iz 1906. godine u Hrvatskoj bilo ukupno samo pet agrarnih, dvije obrtno (+ četrdeset šegrtskih) i šest trgovačkih nižih škola.

Određene stručne škole bile su namijenjene obrazovanju žena, naravno u onim područjima koje su smatrane shodne ženskoj ulozi u društvu. Tako se 1879. godine u Zagrebu pod upravom Više djevojačke škole otvorila Ženska šivača i risarska škola koja će šest godina kasnije prerasti u Žensku obrtnu (industrijsku) školu, a 1892. godine postaje Zemaljska ženska stručna škola. Uz to postojala je i Zemaljska stručna škola u Sisku, a kratko su vrijeme djelovale i škole za kućanstvo i ženska ratarnica koje su osnovale Sestre sv. Marije Magdalene. Od 1877. godine u Zagrebu je djelovalo i Primaljsko učilište koje se sastojalo od petomjesečnog tečaja (FRANKOVIĆ 1958, 189-194, 254).

3.10. *Visokoškolsko obrazovanje*

Zagreb je pravo na osnivanje sveučilišta dobio još 1669. godine kada je isusovačka *Neoacademia Zagrabiensis* dobila prava i privilegije sveučilišta i dozvolu davanja akademskih naslova. No, to sveučilište nije zaživjelo. Zagrebačka

Akademija pratila je sudbinu sličnih akademija u Ugarskoj te se nakon Thunove reforme njezin Filozofski fakultet priključio gimnazijama, a ona se pretvorila u trogodišnju Pravoslavnu akademiju za obrazovanje činovnika. No, ta Akademija nije mogla dodjeljivati akademske titule te su njezini diplomandi morali slušati dva, a nakon 1855., i četiri semestra na stranom sveučilištu kako bi stekli pravo pristupanja *rigorosi*. Istovremeno, narodni je pokret u Hrvatskoj smatrao osnivanje sveučilišta pitanjem nacionalne časti, kao i garancijom širenja narodne ideje i afirmacije nacionalnih osobitosti Hrvata. Početkom šezdesetih godina 19. stoljeća Strossmayer je inicirao osnivanje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti te Sveučilišta u Zagrebu, nadajući se da bi to sveučilište moglo postati središtem naobrazbe svih Južnih Slavena. Tu je ideju podržao i Sabor 1861. godine. Međutim, osnova novog sveučilišta nije dobila sankciju vladara. Umjesto toga, Pravoslavna je akademija 1868. godine produžena za godinu dana. Kraljevo odbijanje ideje otvaranja Sveučilišta u Zagrebu bilo je političke naravi i uvjetovano je otporom saborskih zastupnika da priznaju Nagodbu. Nakon sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe, Franjo Josip I. je 1869. godine odobrio nacrt sveučilišta, ali ne i ime. Novo je sveučilište trebalo nositi ime vladara koji ga je i potvrdio. Sveučilište Franje Josipa I. u Zagrebu napokon je i otvoreno 19. listopada 1874. godine (GROSS i SZABO 1992, 415-418; LUETIĆ 2005, 24-39).

U početku je Sveučilište bilo smješteno u zgradi gdje je dotad bila Pravoslavna akademija, da bi se 1882. godine preselilo u novoizgrađenu zgradu na Sveučilišnom trgu. U prvom razdoblju rada Sveučilište se sastojalo od tri fakulteta: Pravnog, Filozofskog i Bogoslovnog. Osam godina kasnije dobiva još farmaceutski tečaj, a 1897. godine osnovana je i šumarska akademija. Kao veliki nedostatak rada Sveučilišta, isticalo se nepostojanje Medicinskog fakulteta koji je osnovan tek 1917. godine, ali i nedovoljna stručnost profesora, često biranih prema političkom ključu, a ne znanstvenim dostignućima. Ipak, broj je studenata bio u neprestanom porastu. Prve godine rada upisalo se 285 studenata da bi krajem stoljeća Sveučilište brojilo preko 700 polaznika. No nije zaživjela ideja o Zagrebačkom sveučilištu kao jugoslavenskom središtu. Sveučilište Franje Josipa I. nije imalo reciprocitet s univerzitetima Austrije, pa ga stoga nisu pohađali studenti iz Dalmacije, Istre ili Bosne i Hercegovine (FRANKOVIĆ 1958, 158-198, 255; SOKOL 1987, 42).

Ženama nije bilo dopušteno pohađanje visokoškolske nastave, ali se tim propisom naše Sveučilište nije bitno razlikovalo od ostalih u Monarhiji i Europi. Sveučilišnu naobrazbu žene su mogle steći u SAD-u, skandinavskim zemljama i Švicarskoj, a tijekom osamdesetih godina počinju im se otvarati i pojedine visokoškolske institucije u Engleskoj. Ipak, te se diplome nisu mogle nostrificirati u Monarhiji. Pod pritiskom ženskih društava, naročito *Minerve* iz Praga, Carevinsko vijeće počinje polako popuštati te od 1896. godine priznaje ženske diplome s područja medicine. Sljedeće godine otvaraju im se i vrata Filozofskog

fakulteta Praškog i Bečkog sveučilišta. Prve studentice Sveučilišta u Zagrebu bile su učiteljice Privremenog ženskog liceja koje 1895. godine dobivaju dozvolu upisa kao izvanredne polaznice. No, izvanredni studenti i studentice nisu imali nikakvih fakultetskih obaveza, a samim time imali su i ograničena prava. Oni se nisu smjeli podvrgnuti državnim ispitima ili rigorozima, već su eventualno mogli zamoliti profesora da ih na kraju semestra ispita i izda im privatnu svjedodžbu. Pravo na redoviti upis žene su dobile 1901. godine i to prvo na Filozofski fakultet, a kasnije i ostale (LUETIĆ 2002, 171, 173; NEUDORFLOVÁ 1999, 122).

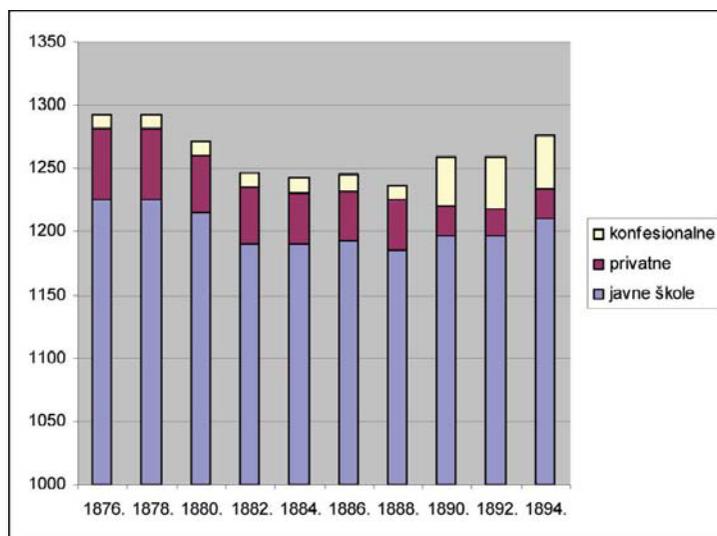
4. Polazak škole

Proučavanje zakona i propisa, naravno, ne može pružiti realnu sliku stanja obrazovnog sustava pred kraj 19. stoljeća. Sasvim je posebno pitanje u kojoj su mjeri te reforme bile prihvaćene, kako ih je percipiralo pučanstvo tog vremena, tko su bili subjekti nastavnog procesa u različitim obrazovnim institucijama, što su bile prepreke, a što poticaji na njihovu putu školovanja? Odgovore na ova pitanja potražila sam u suhoparnim brojkama, analizirajući pridržavanje zakona o obaveznom obrazovanju u tadašnjoj Hrvatskoj i Slavoniji kao i za pojedine županije, te društveno i rodno obilježene razlike u mogućnostima i motivaciji nastavka školovanja. Kao glavni izvor upotrebljavala sam izvješće za milenijsku izložbu u Budimpešti 1896. godine, pa se većina podataka odnosi na 1895. godinu. Uz to, konzultirala sam i dostupne statističke izvještaje koji su se počeli temeljitije pripremati nakon Mažuranićeve reforme. Ipak, ta početna izvješća nailazila su na brojne probleme kao što su neuškolana područja, nepotpuni popisi učenika ili nejednaki kriteriji lokalnih izvjestitelja o stanju u školstvu. Sami sastavljači tih izvješća bili su svjesni da podaci koje iznose ne ocrtavaju u potpunosti točnu sliku školstva. Uz to, postojao je problem što se u međuvremenu Vojna krajina vratila u sastav Hrvatske te neki izvještaji nisu uračunavali podatke s tih područja, neki su ih posebno izdvajali, dok će od 1890. godine oni biti uklopljeni u sveukupnu brojku školstva. Ovo posebno otežava pokušaje pregleda razvoja situacije tijekom određenoga vremenskog perioda.

4.1. Osnovnoškolci i osnovnoškolke

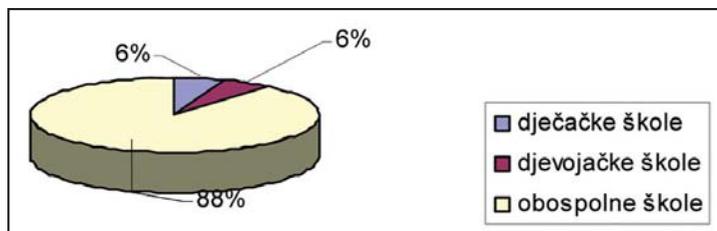
4.1.1. Niže pučke škole

Prema zakonu iz 1874. godine, svako je mjesto koje ima barem 40 školske djece trebalo imati nižu pučku školu. Za očekivati je da bi se nakon tog zakona trebao zabilježiti rast pučkih škola. No, pogledamo li **Graf br. 1** uočiti ćemo da je od 1876. do 1895. godine ukupan broj pučkih škola bilježio pad do 1890. godine, a tek onda lagani rast.

Graf br. 1. Niže pučke škole Hrvatske i Slavonije (uključujući Vojnu krajinu) od 1876. do 1894.⁵

Ta se neobičnost može objasniti time što su se zbog novoga školskog zakona često dvije općinske konfesionalne pučke škole spajale u jednu opću pučku školu ili bi se dječjačke i djevojačke škole s jednom učiteljskom silom spajale u jednu obospolnu.⁶ Stoga pad ukupnoga broja škola ne znači i pad interesa za polaskom u školu koji je tijekom ovog razdoblja ipak postupno rastao (**Graf br. 3**). Potrebno je istaknuti da je nagli rast konfesionalnih škola nakon 1890. godine uzrokovan znatno popustljivijem školskom zakonu iz 1888. godine. Glavnina pučkih škola bile su javne i obospolne institucije te je gotovo polovica škola imala samo jednog učitelja ili učiteljicu (**Graf br. 2**) (ŠHS 1896, 48).

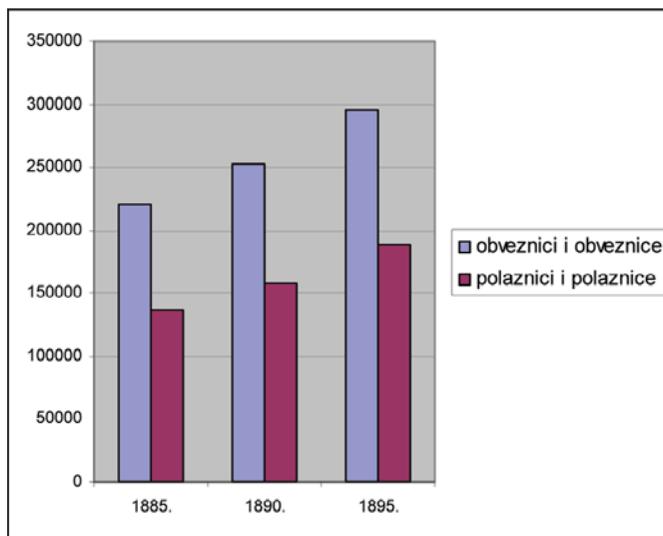

Graf br. 2: Niže pučke škole Hrvatske i Slavonije prema spolu školske 1894/5. godine (ŠHS 1896, 48)

⁵ Za godine od 1876. do 1884. vidi: *Izvešće o stanju školstva (...) 1886.*; za konfesionalne škole istog razdoblja vidi: FRANKOVIĆ 1958, 168 i 178; za godine od 1886. do 1894. vidi: ŠHS 1896, 44.

⁶ *Izvešće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1884./85., 1886, 19.*

Brojnim je obiteljima uzdržavanje đaka bilo teško financijsko opterećenje. Dijete koje pohađa školu trebalo je obući, odjenuti, opskrbiti knjigama i školskim priborom. Osim toga dječji je rad još uvijek bio važan element seoskog gospodarstva te je gotovo bilo nezamislivo obrazovanje sve djece u kućanstvu. Stoga ne treba čuditi da je sama ideja nailazila na određen otpor, a većina se obitelji često odlučila na školovanje samo jednog djeteta i to najčešće muškog.

Graf br. 3: Polaznici i obveznici pučkih škola od 1885. do 1895.⁷

Kako je vidljivo u **Grafu br. 3** i **Tabeli br. 1**, u razdoblju od 1885. do 1895. tek je nešto više od polovice ukupnih školskih obveznika zaista pohađalo školu, s time da se odnos polako mijenjao u korist polaznika. Pritom je uočljivo da je na vjerojatnost polaska škole utjecao spol obveznika kao i županija u kojoj je živio. Najmanje polaznika nalazimo u Ličko-krbavskoj županiji gdje je jedna škola dolazila na 66 km, što je posebice u zimskim uvjetima bio nepremostiv problem te je krajem 19. stoljeća samo tridesetak posto djece pohađalo školu. Mnogo je bolja situacija bila u Slavoniji i to u Požeškoj, Virovitičkoj i Srijemskoj županiji gdje je polaznost dosegala do oko 80%. Najbolje je ipak stajao grad Zagreb gdje je čak 98% obveznika i obveznica pohađalo nižu pučku školu ili opetovnicu (ŠHS 1896, 44, 73-74; FRANKOVIĆ 1958, 179)

⁷ Izvješće o stanju školstva (...) 1891.; ŠHS 1896.

Županija ili Grad	Jedna niža pučka škola na km ²	Jedna niža pučka škola na broj stanovnika	Obveznici: Niže pučke škole i opetovnice	Polaznici: Niže pučke škole i opetovnice	Polaznici u %
Ličko-krbavska	66,07	2.031	34.009	10.055	29,40
Modruško-rijeka	36,14	1.634	33.479	17.164	51,76
Zagrebačka	35,77	2.222	57.611	26.931	46,44
Varaždinska	25,46	2.606	34.877	21.123	60,98
Bjelovar-križevačka	32,15	1.701	33.554	25.421	75,76
Požeška	28,17	1.105	25.400	19.993	77,58
Virovitička	32,62	1.337	23.104	20.190	87,38
Srijemska	25,61	1.294	47.892	40.174	83,24
Grad Zagreb	1,84	2.084	3.722	3.633	97,61
Grad Osijek	5,66	1.977	1.998	1.782	89,18
Ukupno			295.646	186.466	63,07

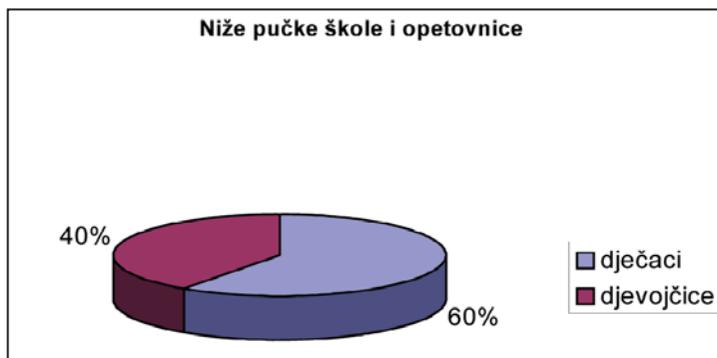
Tabela br. 1: Niže pučke škole u Hrvatskoj i Slavoniji 1894./95 (ŠHS 1896, 44, 73-74).

Zanimljivo bi bilo pogledati presjek polaznika po spolu. U **Tabeli br. 2** i **Grafu br. 4** uočljivo je da su oko 40% školskih polaznika činile djevojčice a 60% dječaci, što nam pokazuje da su se djevojčice slabije odazivale na školsku obavezu. Tu brojku još više podcrtava činjenica da je bilo manje popisanih djevojaka nego dječaka, što znači da su se one u principu nemarnije pratile. Ideja obrazovanja djevojčica zasigurno je nailazila na znatno širi raspon prepreka. Negodovanje zbog financijskog opterećenja roditelja nadovezalo se na otpor tradicijskog uvjerenja o ulozi žena u društvu. Osim toga, pokazalo se da je svakodnevno prelaženje većih udaljenosti ili život izvan obitelji radi pohađanja škole bilo prihvatljiviji za dječake nego za djevojčice. Tako najveći nerazmjer nalazimo u Ličko-krbavskoj županiji gdje je samo 9.64% obveznica zaista odlazilo u školu, dok su djevoj-

čice u Zagrebu u najvećoj mjeri ispunjavale svoju obavezu te su čak u odazivu nadmašile dječake.

Županija ili grad	Obveznici i obveznice		Polaznici i polaznice		Obveznici / polaznici u %	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž
Ličko-krbavska	18.147	15.142	8.595	1.460	47,36	9,64
Modruško-rijeka	18.530	14.969	11.384	5.740	61,40	38,30
Zagrebačka	32.199	25.400	18.804	8.127	58,39	31,99
Varaždinska	19.691	15.186	13.282	7.841	67,45	51,63
Bjelovarsko-križevačka	17.839	15.720	13.856	11.525	77,67	73,31
Požeška	13.584	11.816	10.931	8.962	80,46	75,84
Virovitička	12.120	10.984	10.664	9.526	87,98	86,72
Srijemska	24.570	23.322	20.768	19.406	84,52	83,20
Grad Zagreb	1.905	1.817	1.835	1.798	96,32	98,95
Grad Osijek	1.073	925	948	834	88,35	90,16
Ukupno	159.658	135.281	111.067	75.219	69,5	55,6

Tabela br. 2: Odnos obveznika i obveznica i polaznika i polaznica nižih pučkih škola i opetovnica prema županijama 1894/95. (ŠHS 1896, 73-80).

Graf br. 4: Polaznici i polaznice nižih pučkih škola i opetovnica u Hrvatskoj i Slavoniji 1894/95.

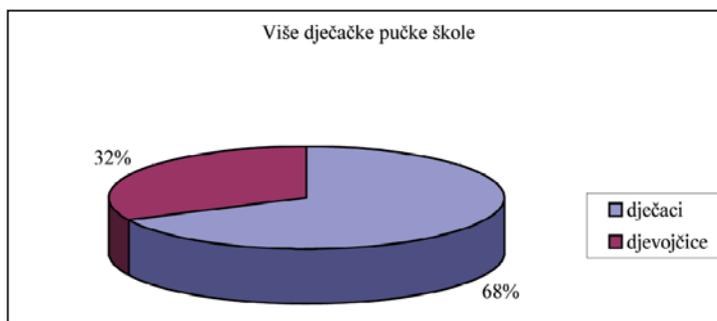
4.1.2. Više pučke škole

Nešto je drugačija bila situacija u višim pučkim školama. Kao što je vidljivo u **Tabeli br. 3**, u Hrvatskoj je i Slavoniji 1895. godine bilo ukupno 18 viših pučkih škola koje je pohađalo oko 1.800 učenika i učenica, što bi značilo da se manje od 1% nižih pučkoškolaca odlučilo na taj način nastavka obrazovanja. Pritom su

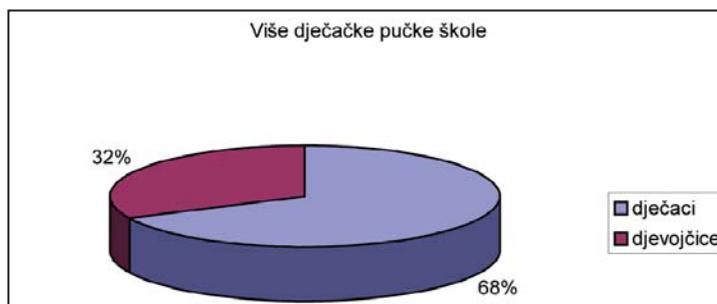
	Viša pučka škola u	Polaznici/polaznice		
		M	Ž	Ukupno
Više dječjačke pučke škole	Otočcu	71	16	87
	Ogulinu	38	26	64
	Slunju	61	17	78
	Glini	54	18	72
	Kostajnici	38	14	52
	Sisku	92	53	145
	N.Gradišci	62	34	96
	Brodu	58	35	93
	Petrovaradinu	45	34	79
	Kraljevici	15	8	23
Više djevojačke pučke škole	Gospiću	/	76	76
	Karlovcu	/	140	140
	Varaždinu	/	93	93
	Osijeku	/	180	180
	Požegi	/	103	103
Više djevojačke pučke škole u samostanu	Zagrebu	/	313	313
	Đakovu	/	55	55
	Varaždinu	/	52	52
Ukupno		534	1.267	1.801

Tabela br. 3: Polaznici i polaznice viših pučkih škola u Hrvatskoj i Slavoniji 1894/95. (ŠHS 1896, 73-80)

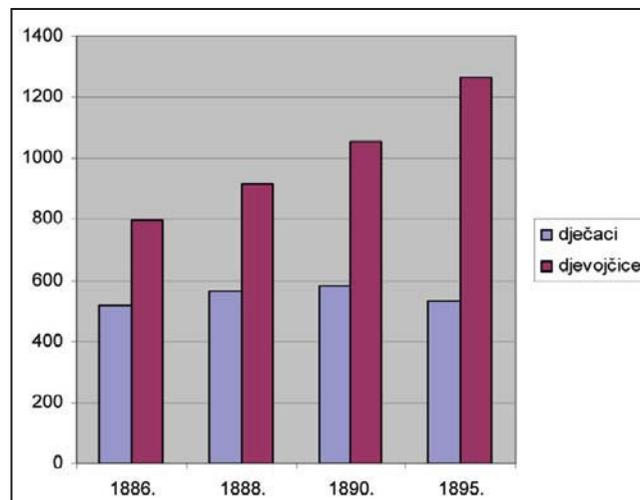
deset škola bile dječjačke, s time da su ih mogle pohađati i djevojčice, a osam ih je bilo sasvim djevojačkih, koje su po brojnosti polaznica nadilazile dječjačke. Presjek prema spolu polaznika i polaznica viših pučkih škola u **Grafu br. 6** pokazuje da su u ukupnom broju uvjerljivo nadmašivale učenice koje su činile 70% polaznika i polaznica. Taj je odnos najvećim dijelom posljedica toga što su dječaci nakon završene četverogodišnje niže pučke škole imali znatno širi izbor nastavka školovanja. Mogli su birati između viših pučkih škola, stručnih škola, realki, nižih realnih ili humanističkih gimnazija. Djevojčicama je, s druge strane, viša pučka škola bila gotovo jedina mogućnost nastavaka obrazovanja. Ipak, velik broj polaznica viših pučkih škola svjedoči o interesu djevojčica da nastave svoje školovanje i nakon obaveznih četiri godine. Posebno je zanimljivo što se od 1885. do 1895. bilježi drastičan trend porasta polaznica viših djevojačkih škola, dok istovremeno broj polaznika stagnira ili čak opada (**Graf br. 7**). Tako na ovom mikroproblemu odnosa prema obrazovanju djevojčica možemo pratiti razvoj građanskog društva, odnosno jačanje sloja građanstva koji bi pokazao interes za obrazovanjem svojih kćeri.

Graf br. 5: Polaznici i polaznice viših dječjačkih pučkih škola u Hrvatskoj i Slavoniji 1894/95.

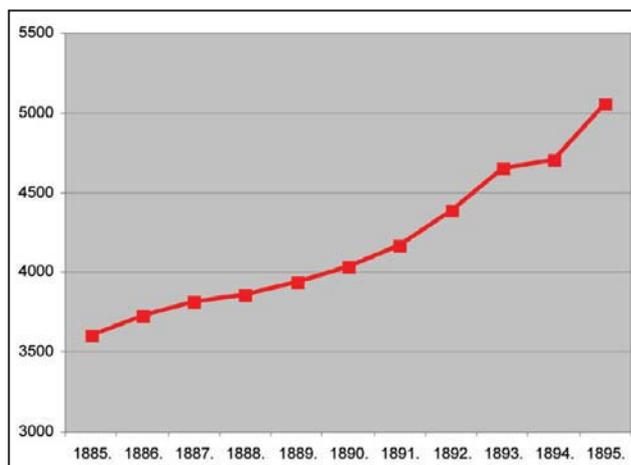
Graf br. 6: Polaznici i polaznice viših pučkih škola u Hrvatskoj i Slavoniji 1894/95.

Graf br. 7: Polaznici i polaznice viših razreda viših pučkih škola od 1886. do 1895.⁸

4.2. Srednjoškolci i srednjoškolke

Rast značenja srednjoškolskog obrazovanja neminovno je utjecao na broj institucija kao i trend porasta njihovih polaznika. Tijekom druge polovice 19. stoljeća ukupan broj srednjoškolaca bilježi stalan porast. Kao što je vidljivo u **Grafu br. 8**, u Hrvatskoj je i Slavoniji 1885. godine bilo ukupno 3.611 srednjoškolskih polaznika, dok ih je deset godina kasnije bilo čak 5.057. Naravno, najveći su dio

Graf br. 8: Srednjoškolski polaznici u Hrvatskoj i Slavoniji 1885. do 1895. (ŠHS 1896, 271)

⁸ Izvješće o stanju školstva (...) 1891.; ŠHS 1896.

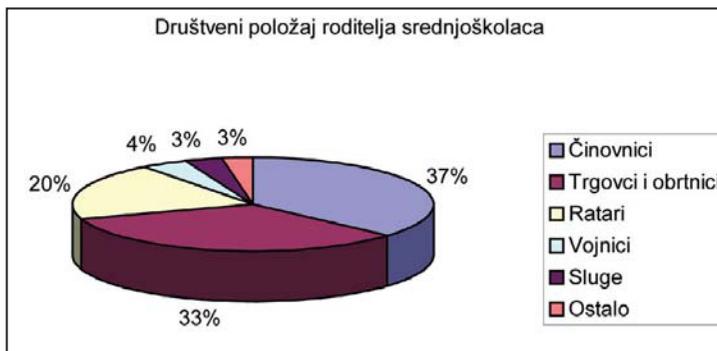
polaznika bili muškarci budući da je ženama bio odobren jedino pristup ženskim preparandijama te od 1892. godine Ženskom liceju u Zagrebu.

Pritom su prvenstvo uvjerljivo držale klasične gimnazije čiji su polaznici činili preko 60% ukupne srednjoškolske populacije (**Graf br. 9**). Dodamo li ovom broju 15% učenika realne gimnazije, primat gimnazijskog obrazovanja je neosporan.

Srednjoškolci su najčešće potjecali iz obitelji činovnika, trgovaca i obrtnika te ratara, dok je udio pripadnika nižih društvenih slojeva neznatan (**Graf br. 10**). Društvena struktura srednjoškolaca zrcali presjek srednje klase u Hrvatskoj, čime jasno daje poruku kome je zapravo namijenjeno srednjoškolsko obrazovanje. Djeci slugu, radnika i nižih seljaka roditelji nisu mogli priuštiti skupo četverogodišnje uzdržavanje i plaćanje školarina, te je njihov pristup srednjoškolskom obrazovanju bio strogo kontroliran putem raznih stipendija.⁹

Graf br. 9: Srednjoškolski polaznici u Hrvatskoj i Slavoniji 1895. (ŠHS 1896, 274)

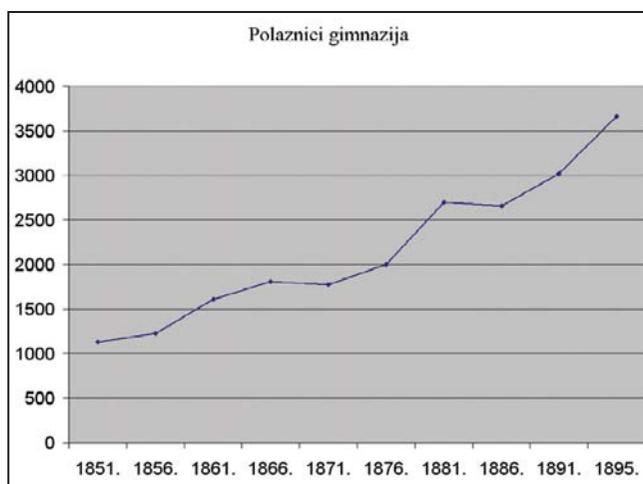

Graf br. 10: Društveni položaj roditelja polaznika srednjih škola u Hrvatskoj i Slavoniji 1895. (ŠHS 1896, 293)

⁹ Više o društvenoj strukturi polaznika srednjih škola vidi u: SZABO 1988.

4.2.1. Gimnazije i realke

Obratimo li pažnju na interes za svaku srednjoškolsku instituciju ponaosob, ponovo u prvi plan dolaze gimnazije. Tijekom zadnjih desetljeća 19. stoljeća one bilježe nagli rast učenika. U samo dva desetljeća od 1876. do 1895. broj se polaznika gimnazija više nego utrostručio. Tako je u **Grafu br. 11** uočljivo je da je polovicom stoljeća Hrvatska i Slavonija imala ukupno 1.133 gimnazijalaca, 1876. godine 2.000, a 1895. godine čak 3.663.

Graf br. 11: Polaznici gimnazija u Hrvatskoj i Slavoniji 1851-1895. (ŠHS 1896, 278-280)

S druge strane, popularnost realki znatno je zaostajala za gimnazijama. Porast broja učenika bilježi se samo u razdoblju od 1864. do 1874. kada je u Hrvatskoj, Slavoniji i Vojnoj krajini broj polaznika realki porastao s 223 na 996 učenika. No,

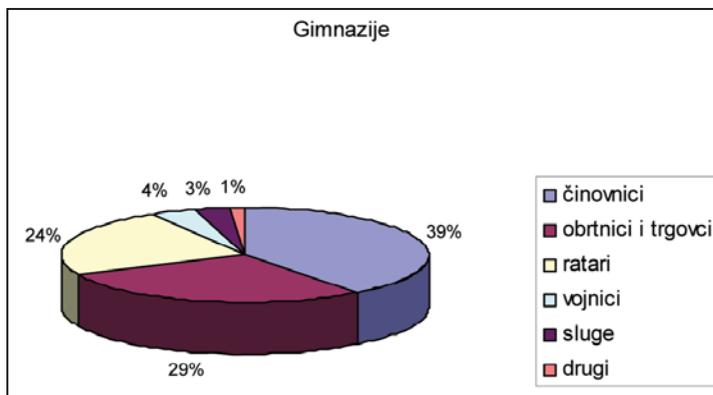

Graf br. 12: Polaznici realki u Hrvatskoj, Slavoniji i Vojnoj krajini od 1864. do 1894. (ŠHS 1896, 276-277)

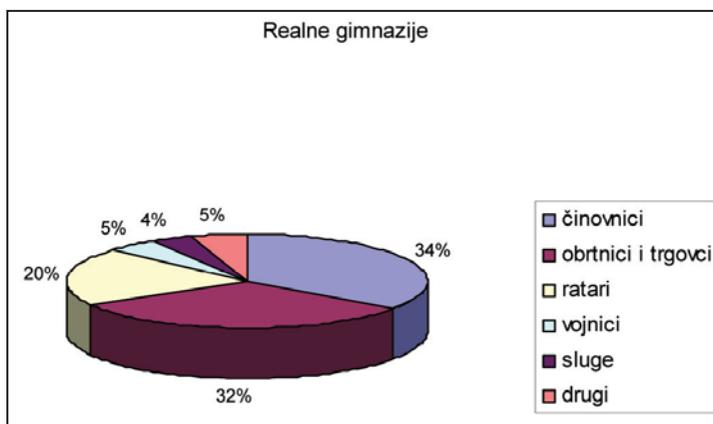
ta tendencija rasta velikim je dijelom uzrokovana otvaranjem novih institucija, a u sljedeća se dva desetljeća bilježi stalna stagnacija: pad tijekom osamdesetih godina na jedva 681 polaznika te nakon toga ponovni rast prema sredini devedesetih godina (**Graf br. 12**). Očito da, iako je u modernizacijskim strujama koncept realki gledan kao залог budućnosti, u realnosti on nije zaživio u željenim razmjerima. Polaznici realki u principu nisu premašivali 20%, a učenici realnih gimnazija 15% od ukupne srednjoškolske populacije (**Graf br. 9**).

Davanje primata klasičnom kanonu znanja posljedica je nekoliko društvenih faktora. S jedne strane, ono nam ukazuje na određenu konzervativnost sredine i tromost prilagodbe ukorijenjenoga vrijednosnog sustava prema društvu u promjenama. Gimnazijska matura i znanje koje je predstavljala kao i mogućnosti koje je otvarala još uvijek je donosila znatno veći društveni ugled od završene realke. Osim toga, u vrijeme krize sigurna državna služba bila je daleko popularnija od poduzetničkog zanimanja, a u **Grafu br. 12** uočljivo je kako su realke bile najmanje popularne upravo osamdesetih godina 19. stoljeća, u vrijeme kad su se snažno osjećale posljedice krize iz prošlog desetljeća, ali i pritisak Khuenova režima.

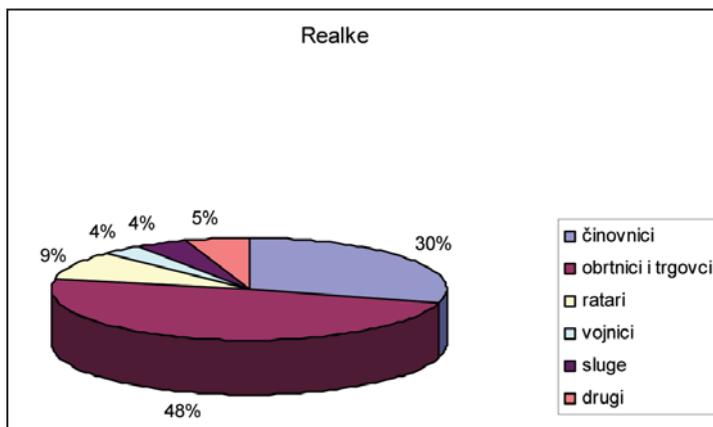
Nadalje, političko-ekonomske negativne posljedice nagodbe iz 1868. godine kao i gospodarska kriza 1873. godine sprječavali su jači razvitak industrijskog poduzetništva u Hrvatskoj, a time i osnovnu pretpostavku za razvoj takvog društvenog sloja koji bi valorizirao ulaganje u tehničko znanje. Sve do devedesetih godina 19. stoljeća glavninu hrvatskog građanstva činili su činovnici i sitni privrednici (obrtnici, sitni trgovci i trgovci) (SUPPAN 1999, 145-151). Takva situacija jasno se odrazila i **Grafu br. 10** koji prikazuje presjek srednjoškolskih polaznika prema njihovom društvenom podrijetlu. Daljnja razrada u **Grafovima br. 13, 14 i 15** ukazuje na određeni utjecaj društvenog podrijetla prilikom izbora nastavka obrazovanja. Iako je u sva tri društvena sloja pažnja najviše usmjerena ka humanističkom gimnazijskom obrazovanju, razlike se ipak jasno očitavaju. Dok je odabir sinova činovnika i ratara gotovo identičan i nepobitno naklonjen konzervativnom kanonu znanja, sinovi obrtnika i trgovaca u znatnoj su mjeri prepoznali i prednosti prenošenja praktičnog znanja u realkama. Briga za prirodoslovno-matematičko potkovanije obrazovanje kao i formiranje tehničke inteligencije zaživjela je tek nakon početka ekonomskog jačanja građanskog sloja koje je Hrvatsku zahvatilo sredinom devedesetih godina 19. stoljeća (SUPPAN 1999, 145-151). Napokon, interes za realke i realne gimnazije ograničavala je i činjenica da se nakon njih usavršavanje u tehničkim znanjima moralo nastavljati u Beču, Pragu ili Budimpešti.

Graf br. 13: Gimnazijalci prema društvenom podrijetlu 1895. (ŠHS 1896, 293)

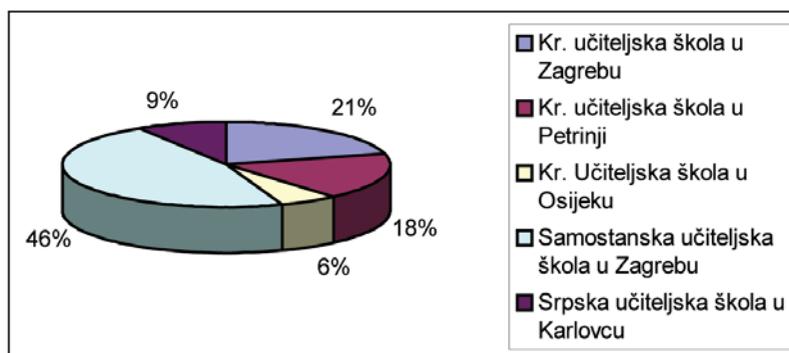
Graf br. 14: Polaznici realnih gimnazija prema društvenom podrijetlu 1895. (ŠHS 1896, 293)

Graf br. 15: Polaznici realka prema društvenom podrijetlu 1895. (ŠHS 1896, 293)

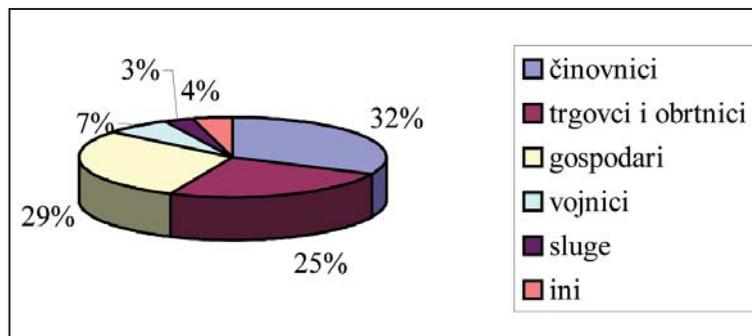
4.2.2. Učiteljske škole

Prema podacima iz 1895. godine učiteljske su škole u Hrvatskoj i Slavoniji brojile 625 polaznika i polaznica, od čega je čak 292 pohađalo Samostansku učiteljsku školu u Zagrebu. (**Graf br. 16**). Ovaj nerazmjer u broju polaznika i polaznica učiteljskih škola očito je uvjetovan skučenim mogućnostima ženskog obrazovanja. Dok su muškarci ove dobi mogli birati između učiteljskih škola, viših razreda gimnazija i realki, žene su sada imale dva izbora: Liceje ili učiteljska škola. Pritom su ženske preparandije ispunjavale dvostruku ulogu. S jedne strane one su ženama pružale mogućnost stjecanja ekonomske sigurnosti i neovisnosti, a s druge strane otvarale su prostor da djevojke iz boljih obitelji steknu srednjoškolsku svjedodžbu.

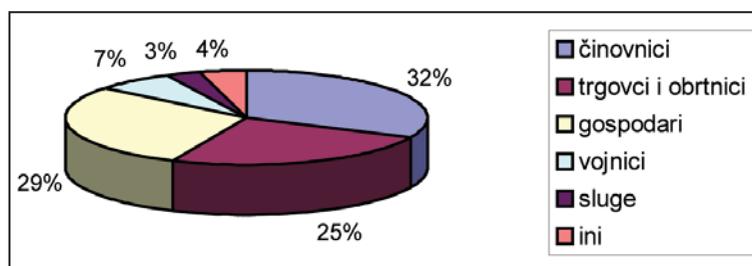

Graf br. 16: Polazak preparandija u Hrvatskoj i Slavoniji 1894/95. godine (ŠHS 1896, 360)

Znakovito je da se presjek društvenog podrijetla polaznica ženskih učiteljskih škola znatno razlikovao od istoga u muškim učiteljskim školama. Dok su muške preparandije velikim djelom pohađali sinovi siromašnijih građanskih i seoskih obitelji jer se u učiteljskim školama nije plaćala školarina, klasna struktura polaznica ženske učiteljske škole sličila je onoj polaznika gimnazija (**Grafovi br. 17 i 18**). Ovo nas upućuje da je interes za školovanjem kćeriju bio znatno veći u višim društvenim slojevima, ali i da je bio ograničen skučenim prostorima koji im je postojeći obrazovni sustav omogućavao.

Graf br. 17: Društveno podrijetlo polaznika kraljevskih učiteljskih škola (ŠHS 1896, 364).

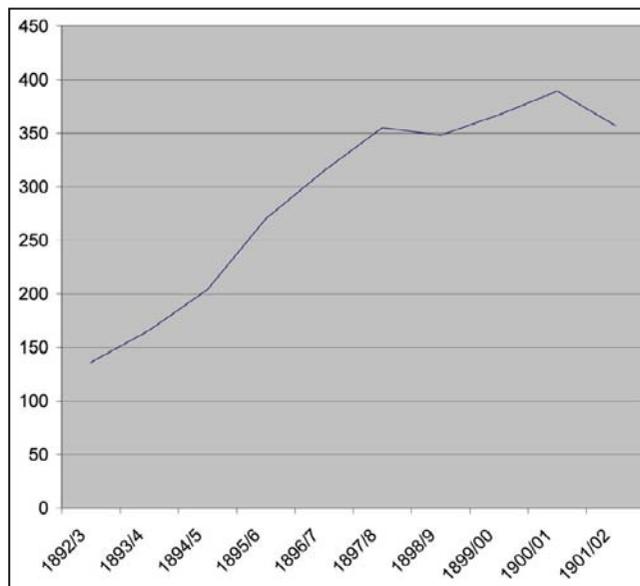

Graf br. 18: Društveno podrijetlo polaznica Samostanske učiteljske škole u Zagrebu (ŠHS 1896, 364)

4.2.3. Privremeni ženski licej

Privremeni ženski licej osnovao se na samom kraju ovog razdoblja tako da je njegov rad obilježen karakteristikama škole koja se tek razvija. Prve godine Licej je upisivao samo četiri razreda, a svake sljedeće godine dodavao se jedan novi, da bi puni osmogodišnji profil postigao u školskoj 1896/97. godini. Time se objašnjava nagli rast broja učenica od 1892. do 1898. godine, da bi se nakon toga uz manje varijacije ustalio između 350-400 učenica godišnje (**Graf br. 19**).

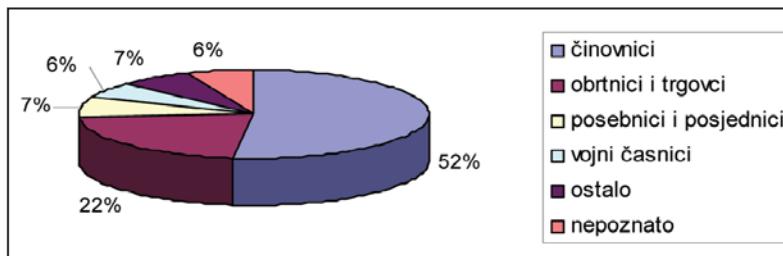
Društvena struktura Liceja pokazuje da su interes za obrazovanje u ovoj instituciji pokazivale pripadnice svih slojeva srednje i više građanske klase. Očit je izrazito visok broj polaznica iz činovničkih obitelji (ovdje su ubrojene i polaznice iz profesorskih i učiteljskih obitelji) u kojima nadmašuju čak i polaznike gimnazija (**Graf br. 20**). No, visok postotak djelomično je posljedica toga što je Licej bio jedinstvena institucija i što je postojao samo u Zagrebu. Činovnički sloj u Zagrebu bio je brojniji nego u ostalim gradovima Hrvatske, a to se odrazilo i na strukturu polaznika svih zagrebačkih gimnazija. Usporedimo li presjek polaznica Liceja i Samostanske učiteljske škole izražen u **Grafu br. 18** uočljivo je da su presjeci gotovo istovjetni.

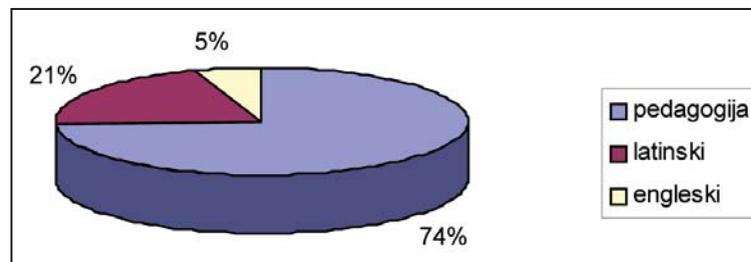
Graf br. 19: Broj učenica u Liceju tijekom deset godina (DAZ, ŽRG, Glavni katalozi, 1892-1902).

To ne treba čuditi budući da je Licej prvih deset godina funkcionirao gotovo kao učiteljska škola. Pedagoški smjer izabralo je više od 70% polaznica, a latinski smjer ukupno 79 učenica, što bi značilo prosječno devet učenica po generaciji. Opći je smjer, koji nije nudio ni zvanje ni mogućnost nastavka školovanja, u deset godina izabralo oko dvadesetak učenica (**Graf br. 21**).

Taj izraziti nerazmjer u interesu za različite licejske smjerove upućuje na nespremnost tadašnje društvene situacije na pojavu ženske obrazovne institucije gimnazijskog tipa. Umjesto liberalnoga latinskog smjera i izrazito konzervativnoga općeg obrazovanja, tadašnje je građanstvo biralo poznat put. Napokon, buduće učiteljice zaokruživale su svoje obrazovanje licejskom svjedodžbom, mogle su računati na prilično sigurno zaposlenje i nisu morale krčiti put kroz društvene predrasude.

Graf br. 20: Presjek učenica Liceja prema zanimanjima njihovih roditelja (DAZ, ŽRG, Glavni katalozi, 1892-1902)

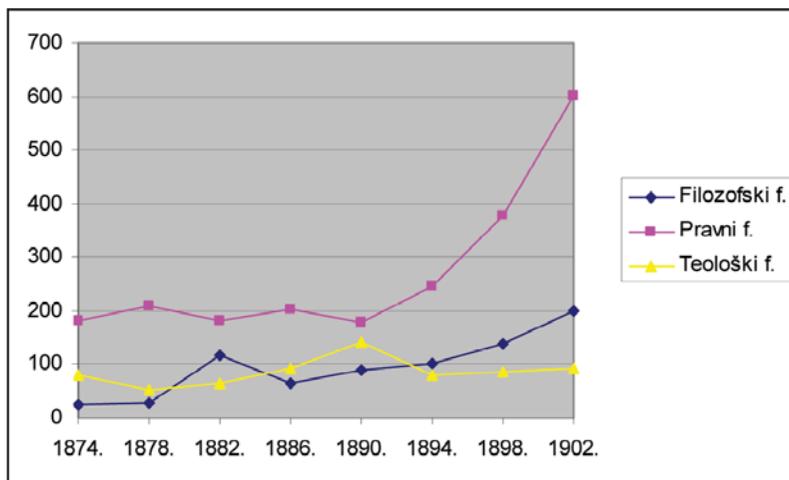
Graf br. 21: Učenice Liceja prema smjeru (DAZ, ŽRG, Glavni katalogi, 1892-1902).

4.3. Studenti i studentice

Sveučilište je prvotno zamišljeno kao regionalni znanstveno-obrazovni centar. Ubrzo se suočilo sa svojim ograničenjima: problemom nostrifikacije njegove diplome u ostalim dijelovima Monarhije i nedostatkom Medicinskog fakulteta. Prve godine rada na Sveučilište u Zagrebu upisalo se ukupno 290 studenata i to na tri ponuđena fakulteta: Filozofski, Pravni i Teološki. U sljedećih trideset godina interes za studij bio je u stalnom porastu, te je 1902. godine Sveučilište pohađalo ukupno 894 studenta i studentica, što znači da se njihov broj utrostručio. Razlog rastu broja studenata treba tražiti u porastu značenja obrazovanja, procesu etabliranja statusa Sveučilišta i polaganog napuštanja navike odlaska na strane univerzitete, pokretanju novih „tečajeva“ i otvaranju Filozofskog fakulteta za žene. Činjenica da porast broja studenata bilježi izrazito nagli rast nakon 1890. godine mogla bi biti naznaka nove faze razvoja građanskog društva u Hrvatskoj.

Kao što je vidljivo u **Grafu br. 22** postojao je nerazmjer u interesu za različite smjerove. Neosporno je najpopularniji bio Pravni fakultet koji je često upisivao više od polovice ukupne studijske populacije. Interes za pravne nauke vjerojatno je posljedica tradicije Pravoslavne akademije u Zagrebu, statusa pravnog studija u srednjoeuropskom kulturnom krugu i širokih mogućnosti zapošljavanja koje je nudio. Filozofski i Teološki fakultet u prvih trideset godina također pokazuju naznake rasta s određenim padovima i porastima krivulje. Pritom je zanimljivo primijetiti da je odnos pada i porasta broja studenta tih dvaju fakulteta gotovo obrnuto recipročan, odnosno da u vrijeme većeg rasta polaznika Filozofskog fakulteta pada krivulja Teološkog fakulteta i obratno. Ipak, dugoročno gledajući, Filozofski fakultet bilježi veći porast broja studenata, osobito nakon 1890. godine, te je u trideset godina gotovo udeseterostručio broj svojih polaznika. Ovo je naravno velikim djelom posljedica rasta broja „tečajeva“ koje je nudio, osobito otvaranjem farmaceutskog „tečaja“ 1882. godine i šumarske akademije. S druge strane, teološki fakultet nije značajno povećao broj svojih studenata: 1874. godine upisao ga je 81 student, tijekom osamdesetih godina broj studenata čak i pada,

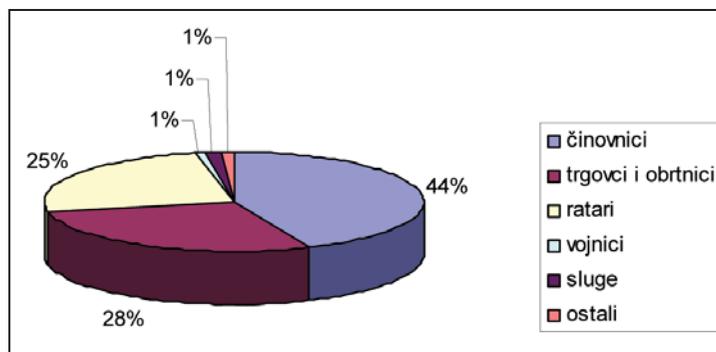
devedesetih godina ponovo bilježili uzlaznu krivulju i 1902. godine upisala su ga 93 studenta (LUETIĆ 2005, 39-59, 243-244).

Graf br. 22: Broj studenata Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu (LUETIĆ 2005, 243-244)

Prema zavičajnosti studenti su većinom dolazili iz Hrvatske i Slavonije. Polaznici iz Dalmacije i Istre u ovom su razdoblju bili rijetki jer se diplome stečene u ugarskom djelu Monarhije nisu priznavale u Cislajtaciji. Iako je na Zagrebačkom sveučilištu bilo studenata iz Slovenije, Bosne i Hercegovine, Bugarske, Srbije i Crne Gore njihov ukupan broj nije bio značajan, tako da se može ustvrditi da se Sveučilište u prvih trideset godina nije uspjelo nametnuti kao regionalni centar (KARAMAN 2000, 144).

Pogledamo li presjek društvenog podrijetla studenata za školsku 1894/95. godinu, uočljivo je da oni većinom dolaze iz redova činovnika te trgovaca, obrtnika i poljodjelaca. Ovdje treba napomenuti da su u kategoriju činovnika ubrojani i liječnici, učitelji, profesori i odvjetnici. Očekivano, ova je slika vrlo slična društvenom presjeku gimnazijalaca. Pritom je zanimljivo napomenuti da postoji određena razlika u društvenom presjeku polaznika različitih fakulteta. Naime, dok su polaznici Filozofskog i Pravnog fakulteta pretežito dolazili iz redova činovničkih obitelji te u otprilike jednakom broju iz trgovačkih, obrtničkih i ratarskih krugova, studenti Teološkog fakulteta najvećim djelom dolaze iz obrtničkih, trgovačkih i ratarskih obitelji, a tek je manji dio pripadao činovničkom sloju.

Graf br. 23: Broj studenata Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu (ŠHS 1896)

5. Zaključak

Obrazovanje krajem 19. stoljeća prolazi kroz niz bitnih promjena. Ono gotovo istovremeno proživljava proces vlastite normizacije, uklapanja u koncept centralističke, administrativne države i liberalizacije i sekularizacije društva. Pritom je pred njega stavljen težak zadatak da odgovori na gotovo sve društvene i ekonomske promjene koje su obilježile ovo burno stoljeće. Tijekom obrazovanja prenose se osnovne društvene vrijednosti, uvjerenja i znanja, legitimizira se i zarađuje status u društvu i stječu osnove za uključivanje u sve ubrzaniji i promjenjiviji gospodarski život. Samim time obrazovni sustav postaje neodvojiv i gotovo temeljan dio novoga građanskog društva te je, naravno, svako pitanje promjena unutar obrazovnog sustava budilo brojne polemike.

Kako bi zadovoljilo višestruke zahtjeve, sustav školovanja postaje izrazito slojevit. Nakon završene obavezne četverogodišnje škole izbor je bio raznolik. Učenik je mogao prestati sa školovanjem uz pohađanje opetovnice, nastaviti s pučkim obrazovanjem ili se upisati u nižu gimnaziju, realku ili nižu realnu gimnaziju. Ukoliko bi se opredijelio za više pučke škole, ponovo mu se pružala mogućnost nastavka školovanja u stručnoj školi ili preparandiji. Oni pak koji su završili potpune humanističke ili realne gimnazije mogli su se nadati i visokoškolskom obrazovanju.

U realnosti izbor je rijetko bio tako šarolik te je najčešće bio uvjetovan: mjestom rođenja, društvenim podrijetlom te rodom, etničkom i konfesionalnom pripadnosti.

Napokon, jedna od osnovnih zadaća školstva bilo je prenošenje i utvrđivanje vrijednosti društva, a ne njihovo izazivanje. U obrazovnom se sustavu zrcalila samoprojekcija onoga što je određena sredina smatrala da predstavlja ili što bi željela predstavljati. Stoga se klasna i rodna obilježenost hrvatskog društva 19. stoljeća nužno odrazila i unutar strukture obrazovnog procesa.

Obrazovni put i seljačke i gradske djece bio je uvjetovan imovinskim stanjem i mjestom stanovanja obitelji iz kojih su dolazili. Školarine u gimnazijama jasno su imale za cilj osigurati srednjoškolsku diplomu samo za pripadnike građanstva srednjih i viših slojeva. Izuzetak su bile preparandije, odnosno učiteljske škole za koje nisu bile propisane visoke školarine te su i njihovi polaznici bili šarolikoga klasnog podrijetla.

Uz to postojao je i problem mentaliteta, odnosno odnosa javnosti, obitelji, ali i pojedinaca prema ciljevima školstva ili potrebi obrazovanja uopće. To se pitanje posebice osjećalo na polju obrazovanja žena.¹⁰ Školovanje djevojaka u principu je nailazio na negodovanje. Na osnovnoškolskoj razini riječ je o otporu unutar obitelji koji se odražavao u sukobu tradicionalnih pogleda na ulogu žene u društvu i zakona koji obvezuje svu djecu određene dobi da pohađaju školu. Djevojčice su stoga rjeđe ispunjavale svoju zakonsku obavezu, što je bilo osobito izraženo u izoliranim ruralnim krajevima. No, dok je država poticala djevojčice da pohađaju niže pučke škole i dozvoljavala im polaznje viših pučkih škola, žensko srednjoškolsko obrazovanje namjerno je ograničavala. Stjecanje srednjoškolske diplome omogućilo bi ženama ulazak u javni prostor i zapošljavanje u zanimanjima „bijelih ovratnika“, za što hrvatska javnost još nije bila spremna. Ipak, etabliranje jačega srednjeg i višeg sloja građanstva tijekom zadnjih desetljeća 19. stoljeća uvjetovalo je rast zanimanja za obrazovanje djevojčica te otvaranjem novih mogućnosti stjecanja srednjoškolskog obrazovanja. Sveučilište će svoja vrata ženama u potpunosti otvoriti tek početkom dvadesetog stoljeća.

Bibliografija

Izvori

DAZ = Državni arhiv u Zagrebu, Arhivski fond I. ženske realne gimnazije (= ŽRG).
CUVAJ, Antun (1910), Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas III, Zagreb.

CUVAJ, Antun (1911), Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas VI, Zagreb.

Izvješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1884./85.

Izvješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1889./90.

ŠHS = Školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji : od njegova početka do konca god. 1895.: uz pregled humanitarnih i kulturnih zavoda : sastavljeno po službenim podacima prigodom milenijske izložbe u Budimpešti godine 1896, Zagreb, Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinska zemaljska vlada, 1896.

¹⁰ O rodnoj politici u školstvu vidi: ŽUPAN 2006.

Citirana literatura

- FILIPČIĆ MALIGEC, Vlatka (1999-2000), Žensko lice preporoda, *Otium* 7-8, 56-65.
- FRANKOVIĆ, Dragutin (1958), *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb: Pedagoško-književni zbor.
- GROSS, Mirjana (1988), Zakon o osnovnim školama 1874. i srpsko pravoslavno školstvo, u: *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj*, Zagreb, 75-117.
- GROSS, Mirjana (1985), *Počeci moderne Hrvatske : neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb: Globus.
- GROSS, Mirjana i SZABO, Agneza (1992), *Prema hrvatskom građanskom društvu: Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb: Globus.
- HANAK, Peter (1995), *Povijest Mađarske*, Zagreb: Barbat.
- HASELSTEINER, Horst (1997), *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, Zagreb: Naprijed.
- LUETIĆ, Tihana (2002), Prve studentice Mudroslovnog fakulteta kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu, *Povijesni prilozi* 22, 167-208.
- LUETIĆ, Tihana (2005), *Studenti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1874.-1914.*, Zagreb: magistarski rad.
- KARAMAN, Igor (2000), Socijalna i regionalna obilježja studenata na zagrebačkim visokoškolskim ustanovama, u: *Hrvatska na pragu modernizacije (1750-1918.)*, Zagreb, 129-145
- MODRIĆ BLIVAJS, Dunja (2006), *Nastava povijesti u gimnazijama i realnim školama u Banskoj Hrvatskoj za banovanja Karla Khuena Hédervárya*, Zagreb: magistarski rad
- NEUDORFLOVÁ, Marie (1999), *Česke ženy v 19. století : usili a sny, uspechy i zklamani na ceste k emancipaci*, Prag: Janua.
- OGRAJŠEK GORENJAK, Ida (2005), *Otvaranje Privremenog ženskog liceja i položaj građanskih žena u Hrvatskoj na kraju 19. stoljeća*, Zagreb: magistarski rad.
- Sveučilište u Zagrebu* (1987), ur. Smiljko SOKOL, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- STANČIĆ, Nikša (2002), *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Barbat.
- SUPPAN, Arnold (1999), *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj 1835.-1918.*, Zagreb: Naprijed.
- SZABO, Agneza (1988), Društvena struktura polaznika srednjih škola u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1881., *Historijski zbornik* 41, 155-180.
- SZABO, Agneza (1997), Prilog istraživanju razvoja hrvatskog srednjeg školstva u 19. stoljeću, *Nastavni vjesnik* 5/6.
- ŠIDAK, Jaroslav (1975), Jedno stoljeće u razvoju školstva u hrvatskim zemljama (1773-1874), u: *Zbornik za historiju školstva i prosvjete* 9, 37-48.
- ZÖLLNER, Erich i SCHÜSSEL, Therese (1997), *Povijest Austrije*, Zagreb: Barbat.

ŽUPAN, Dinko (2002), *Pučko školstvo u vrijeme banovanja Ivana Mažuranića*, Zagreb: magistarski rad.

ŽUPAN, Dinko (2006), *Obrazovanje žena u Banskoj Hrvatskoj (1868.-1918.)*, Zagreb: doktorska disertacija

The Reform of the Educational System as one of the Key problems of the 19th Century Society

The essay deals with the development of the Croatian educational system during the 19th century. The problem is put in the context of the modernization process that marked the economical, political, social and cultural life of that period. Re-organization of the society inevitably called for the redefinition of the concept, importance and meaning of the educational system.

The process itself started at the end of the 18th century and lasted until the end of the 19th century. During that long period, the reformers had to deal with the issues of finances, mentality, resistance of the Church and variety of educational concepts. As the time passed by the initiative slowly shifted from the rulers and the central government to the local community. The successes of the national movement, the emergence of professional teachers as well as the formation of civic society took the educational reform into its final phase.

In the last part of the essay, the author describes the educational system at the end of the 19th century and analyses the pupils of all types of schools regarding their number, attendance, social status, place of residence, gender and goals of education. The results showed that the efforts to include all the children in the primary school education were more than successful in the big towns like Zagreb or Osijek whereas they had little results in distant and rural parts of Croatia. It was especially harsh for the girls since it was generally considered that theoretical education is of no significance to the female upbringing. The high school degree became more and more important in the middle class society, but it was reserved for male population only. In the conclusion, the author claims that even though the educational system was very modern and diverse at the end of the 19th century, the possibilities and goals of education of an individual were usually determined by their class, gender and place of residence.

Ključne riječi: 19. stoljeće, povijest školstva, reforme obrazovanja.

Key words: 19th century, Croatian history, history of education, reforms of education.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI 39

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

 FF press

ZAGREB 2007.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 39

Izdavač

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača

Miljenko Jurković

Glavni urednik

Borislav Grgin

Uredništvo

Ivo Goldstein
Boris Olujić
Mario Strecha
Božena Vranješ-Šoljan

Tajnik uredništva

Hrvoje Gračanin

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Naslovna stranica

Iva Mandić

Računalni slog

Boris Bui

Lektura i korektura

Ivan Botica

Tisak

Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Tiskanje dovršeno u listopadu 2007. godine

Naklada

400 primjeraka

